

universität
wien

DIPLOMARBEIT

Titel der Diplomarbeit

„Srpskoslovenski jezik“
„Serbisch-Kirchenslawisch“

Verfasserin

Sanja Savić

angestrebter akademischer Grad

Magistra der Philosophie (Mag.phil.)

Wien, 2013

Studienkennzahl lt. Studienblatt:

A 243 364

Studienrichtung lt. Studienblatt:

Diplomstudium Slawistik (Bosnisch/Kroatisch/Serbisch)

Betreuerin:

Univ.-Prof. Mag. Dr. Anna Kretschmer

Abstract

Im Rahmen meiner Diplomarbeit wird das Serbisch-Kirchenslawische auf historischer, kultureller sowie sozialer Ebene untersucht. Das Ziel der Arbeit ist das Vorstellen der Autoren die sich mit dem Thema auseinander gesetzt haben und zu welchen Ergebnissen man in der Forschung gekommen ist. Im ersten Teil der Arbeit wird neben einer umfangreichen Darstellung der allgemeinhistorischer Lage auch die soziale Position dieser Zeit gezeigt. Ein wichtiger Bestandteil der Arbeit ist die Erörterung der Entstehung und der Entwicklung des Serbisch-Kirchenslawischen als Schriftsprache. Im Anschluss darauf wird auf die Morphologie, Phonologie, Lexik und Syntax eingegangen. Im letzten Teil werden die Anfänge und die Periodisierung der alten serbischen Literatur vorgestellt. Soeben wird auch auf die bedeutendsten Persönlichkeiten, Themen und Werke der serbischen mittelalterlichen Literatur eingegangen. Es werden die wichtigsten schriftlichen Quellen und ihre Merkmale hervorgehoben. Durch das Heranziehen aller wichtiger sprachlicher sowie nicht-sprachlicher Aspekte ist es möglich einen korrekten Entwicklungsprozess einer Schriftsprache aufzuzeigen. In der Zusammenfassung folgt die Diskussion aller Erkenntnisse die im Rahmen dieser Arbeit erworben wurden.

Danksagung

An dieser Stelle möchte ich mich bei den Menschen bedanken, die mir während meines Studiums und der Verfassung meiner Diplomprüfung eine große Hilfe waren.

Zunächst danke ich meiner Betreuerin, Universitätsprofessorin Dr. Anna Kretschmer, die mir beratend zur Seite gestanden hat. Ihre kompetenten Hinweise und Änderungsvorschläge haben maßgeblich zum Erfolg meiner Diplomarbeit beigetragen.

Ein herzliches Dankeschön gebührt meinen Eltern, die mir durch ihre finanzielle Unterstützung das Studium ermöglicht haben. Danke Mama!

Insbesondere danke ich meinem Ehemann Ivan, der mich in schwierigen Phasen aufgemuntert und motiviert hat. Danke für dein Verständnis und, dass du meine Launen ertragen hast.

Sadržaj

1 Uvod	6
1.1 Predmet istraživanja	6
1.2 Opšti pojmovi	7
1.3 Metode rada i teorijski izvori	8
1.4 Struktura rada	12
2 Formiranje i karakteristike srpskoslovenskog jezika	12
2.1 Srpskoslovenski u kulturno-istorijskom ambijentu areala Slavia Orthodoxa	12
2.2 Moravsko-panonska misija	14
2.3 Nastanak i razvoj srpske redakcije staroslovenskog jezika	16
2.3.1 Fonološki sistem	20
2.3.2 Slovo <i>ь</i> (tanko jer) u srpskoslovenskim tekstovima	22
2.3.3 Supstitucija slabog poluglasnika jakim u srpskoslovenskom jeziku	23
2.3.4 Izgovorna grupa <i>ььс-</i>	24
3 Odnos srpskoslovenskog i narodnog jezika.....	25
4 Morfosintaksičke osobine srpskoslovenskog jezika	27
4.1 Istorijska sintaksa i sintaksičke promene	27
4.1.1 Metode istorijske sintakse.....	30
4.1.2 Odlike sintaksičke promene	33
4.1.3 Mehanizmi u sintaksičkoj promeni	37
4.2 Prikaz padežne upotrebe	41
4.2.1 Neki drugi nominalni problemi	43
4.3 Glagolski oblici	44
4.4 Hipotaksa	46
4.4.1 <i>i</i> -tip i <i>k</i> -tip zavisnih rečenica	51
4.4.2 Širenje veznika <i>da</i>	52
4.4.3 Upotreba veznika <i>što</i>	53
4.4.4 Sintagmatsko-sintaksičke promene	53
4.4.5 Neka druga sintaksička pitanja	54
4.5 Stilistika	56
5 Stara srpska književnost	58
5.1 Periodizacija	58
5.2 Počeci srpske književnosti	59
5.3 Žanrovi	60
5.4 Najvažnije ličnosti, dela i teme srednjovekovne književnosti	63

5.5 Pisani izvori.....	65
5.5.1 Miroslavljevo jevandjelje	71
5.5.2 Odlike <i>Miroslavljevog jevandjelja</i>	76
5.5.3 Povelja bana Kulina	77
5.5.4 Jezička struktura <i>Povelje</i>	78
5.6 Zetsko-humski i raški pravopis	80
6 Zaključna razmatranja	82
7 Zusammenfassung auf Deutsch: Serbisch-Kirchenslawisch	87
8 Literatura	97

1 UVOD

1.1 Predmet istraživanja

Tema ovog diplomskog rada i predmet istraživanja je *srpskoslovenski jezik*. Cilj ovog rada biće prikaz opšteistorijske situacije kod Srba tog doba, zatim kulturnoistorijski prikaz kao i sam razvoj srpskoslovenskog književnog jezika. Pored toga biće predstavljena i stara srpska književnost kao i razna književna dela toga doba.

Prvi književni jezik koji su Srbi koristili bio je staroslovenski – jezik, koji se koristio u Velikoj Moravi, u Bugarskoj carevini od X veka i kod istočnih Slovena od XI veka. Ovaj jezik mogao se upotrebljavati u različitim regionima Slavija, zahvaljujući činjenici da se u pomenutim vekovima osamostaljeni slovenski jezici još uvek nisu bili isuviše udaljili od jezika iz kojeg su se razvili, tj. praslenskog. Drugim rečima, međusobna razumljivost govornika različitih slovenskih jezika bila je tada neuporedivo veća nego danas. Jasno je da su staroslovenski jezik, koji se zasnivao na južnoslovenskom dijalektu, ipak najbolje razumeli Južni Sloveni, i koji je poslužio za bazu književnog jezika. Naime, posao solunske braće Ćirila i Metodija na stvaranju prvog slovenskog književnog jezika, a samim tim i njegovog prvog pisma, započet je odlaskom ovih Grka u misiju širenja hrišćanstva među moravskim Slovenima. Odgovorna dužnost poverena je bila iskusnim misionarima koji su, istovremeno, poznavali i govor Slovena iz okoline Soluna. Takođe, pri prevođenju neminovan je bio i prodor grčke leksike za pojmove koje Sloveni nisu imali, kao i složenijih grčkih sintaksičkih konstrukcija. Prevođenje bogoslužbenih knjiga već je bilo završeno u Vizantiji, a misija je na severozapadu počela 863. godine, te se ona uzima kao godina početka slovenske pismenosti. Nema pouzdanih i direktnih dokaza za odgovor na pitanje kada je slovenska pismenost stigla i među Srbe. Posredne informacije ukazuju nam da je verovatno u pitanju bio period između 867. i 874., dakle nedugo posle moravske misije (Milanović 2004: 29).

Iako je staroslovenski jezik bio kanonizovan jezik, ipak su vremenom u njega počele da prodiru osobine srpskog narodnog jezika, što se tumači nesvesnim uticajem tzv. unutrašnjeg diktata prepisivača pri prepisivanju rukopisa kao i odsustvom kodifikovane norme. Vremenom je rastao broj reči zapisanih u formi iz srpskih dijalekata, te je sasvim adekvatan opis Pavla Ivića (1998: 148) da je srpskoslovenski zapravo staroslovenski jezik izgovoren na štokavskom području. Sinonimni termin za srpskoslovenski jezik, srpska redakcija (tj. izmena) staroslovenskog jezika, takođe je sasvim adekvatan.

1.2 Opšti pojmovi

Praslovenski. Jezik kojim su Sloveni govorili u svojoj prapostojbini, pre seobe, u VI i VII veku, i još izvesno vreme nakon nje, dok je još postojala celovita slovenska jezička teritorija, tj. pre nego što je dolazak Mađara u Panoniju, krajem IX veka, presekao vezu između južnih i severnih Slovena (Ćorović 2010: 8). Praslovenski nije pismeno posvedočen, već se rekonstruiše u svojoj poznoj fazi (V–IX vek n.e.) poredbenim putem, na osnovu istorijskog razvoja pojedinih slovenskih jezika proisteklih iz njegovih dijalekata, na čelu sa staroslovenskim.

Staroslovenski ili starocrkvenoslovenski. Najraniji književni jezik Slovena IX–XI veka, nastao u drugoj polovini IX veka na podlozi dijalekta makedonskih Slovena nastanjenih u okolini Soluna, na koji su vizantijski misionari Ćirilo i Metodije („Solunska braća“) preveli *Sveto pismo* i bogoslužbene spise za potrebe svoje misije u Moravskoj 863. godine, i na kojem se širila pismenost među Slovenima u naredna dva stoleća. Staroslovenski je još veoma blizak praslovenskom, mnoge reči u njemu čuvaju svoj prajezički lik. U oblicima staroslovenski manje-više čuva praslovensko stanje, dok mu je sintaksa pod velikim uticajem grčkih predložaka, a leksika sadrži znatan broj prevedenica ili kalkova sa grčkog.

Crkvenoslovenski. Naziv kojim se obuhvataju varijante ili nacionalne redakcije staro(crkveno)slovenskog jezika od XII veka na ovamo. Razlikuju se pre svega bugarsko-makedonska, ruska i srpska redakcija. Od XVIII veka kod Srba se u bogoslužjenju raširila ruska redakcija (ruskoslovenski) potisnuvši staru srpsku.

Srpskoslovenski. Naziv za srpsku redakciju crkvenoslovenskog. Slovenski jezik koji su primili sa slovenskim bogoslužjenjem, a koji je bio ćirilo-metodijevski, staroslovenski jezik, Srbi su mogli izgovarati, na fonološkom nivou, onako kako su jedino i mogli: u duhu svoga narodnog, (raz)govornog jezika. Tako je na srpskom govornom području počelo kod Srba, u određenom stepenu, posrbljivanje pomenutog crkvenog jezika, izvesno njegovo redigovanje, odnosno tako je počeo da se stvara srpski tip crkvenog (i književnog) jezika ili srpska redakcija staroslovenskog jezika, tzv. srpskoslovenski jezik. Ovaj srpski crkveni i književni jezik bio je u upotrebi kod Srba vrlo dugo: prema najstarijim sačuvanim srpskim ćirilskim spomenicima od XII pa sve negde do sredine XVIII veka (Čigoja 2006: 8). Srpskoslovenski jezik, kao crkveni i književni jezik Srba, bio je jezik na kojem su oni vršili bogoslužjenje, na kojem su oni pisali, čitali i pojali; to nije bio njihov (raz)govorni jezik. Tim jezikom pisane su razne bogoslužbene knjige, pojedina dela iz bogoslovske literature koja nisu bila bogoslužbenog karaktera, a takođe pojedini književni, nebogoslužbeni tekstovi,

originalni ili prevodni (žitija svetaca i srpskih srednjovekovnih vladara, apokrifni, istorijski i pravni tekstovi, akta o proizvođenju i postavljenju crkvenih lica i dr.). Srpskoslovenski je bio ekavskog izgovora i to je njegova neprekidna, kontinuirana osobina, za sve vreme upotrebe ovog srpskog crkvenog i književnog jezika, i to ne samo kod Srba u ekavskoj već i kod Srba u (i)jekavskoj sredini (Mladenović 2001: 133).

Starosrpski. Skupina dijalekata kod Srba u srednjem veku iz koje se razvio savremeni srpski jezik. Kako je književni jezik Srba u srednjem veku bio srpskoslovenski, nastao kao redakcija staroslovenskog uz preuzimanje nekih starosrpskih crta, ali i uz zadržavanje nesrpskih, staroslovenskih fonetskih odlika, u tekstovima koji su do nas došli jedva da ima uzoraka čistog starosrpskog jezika. Ta pismenost, nastala kao svojevrsan kompromis staroslovenskog književnog obrasca sa narodnim jezikom, ovome drugom je ostavljala prilično sužen prostor da dođe do punog izražaja. Svi sadržaji vezani sa hrišćanskim kultom (a u to spadaju i biografije, tačnije žitija, namenjena kulturnom proslavljanju pojedinih ličnosti) prirodno su se preivali u srpskoslovenski jezički lik; tamo gde je tekst trebalo da bude jasan ne samo obrazovanom i pismenom, nego i prosečnom govorniku jezika, koji je bio jedva opismenjen, preovlađuje starosrpski: u nekim pismima (naročito iz dubrovačke kancelarije, čiji pisari nisu imali toliko obzira prema crkvenoslovenskim, pravoslavnim normama), nadgrobni natpisima, zakonodavnim spisima kao što je *Dušanov zakonik* (pravna odredba, poput feudalne obaveze ili omeđenja poseda, morala je biti jasna kada se pročita i nepismenom seljaku). Taj dualizam srpskoslovenskog, visokog književnog stila i narodnog starosrpskog jezika najbolje se sagledava u darovnim poveljama, u čijim se uvodnim i završnim delovima (*arengama* koje objašnjavaju pobude za osnivanje manastira i sankcijama kojima se preti onima koji prekrše ono što je poveljom ustanovljeno) po pravilu koristi srpskoslovenski jezik, dok u njihovim darovnim i zakonodavnim segmentima (gde se nabrajaju i omeđuju posedi manastira, imenuju njemu podložni ljudi i propisuju njihove obaveze i povlastice) imamo primere jezika sasvim bliskog živom narodnom govoru toga vremena, ali ipak ne bez crkvenoslovenskih primesa.

1.3 Metode rada i teorijski izvori

Pojam metoda možemo uopšteno definisati kao način ili postupak koji upotrebljavamo da bismo došli do nekog saznanja. On u isto vreme podrazumeva razumno, sistematično, kritičko i uverljivo istraživanje teza koje se u radu postavljaju. Za izradu ovog rada primenjivane su u prvom redu historiografske i analitičke metode, kao i predrasumevanje. Mesto i vreme nastanka srpskoslovenskog jezika problemi su koji su izazvali dosta različitih

mišljenja i polemika u srbistici, stoga u ovom delu rada navodimo najznačajnije autore čije ćemo radove koristiti u ovom istraživanju. Aleksandar Belić, smatrao je da je srpska redakcija staroslovenskog jezika nastala na humsko-trebinjsko-zetskoj teritoriji (Belić 1936: 210-276). Ovom mišljenju najvećeg srpskog lingviste prve polovine XX veka suprotstavila se Irena Grickat, iznoseći hipotezu da je srpska redakcija stvorena na južnim, graničnim srpsko-makedonskim terenima, severno od linije Tetovo - Skoplje – Kratovo (Grickat 1975: 27-38). Teritorijalno između ovih krajnosti (krajnjeg zapada i krajnjeg istoka) nastanak srpske redakcije smestio je Petar Đorđić - u Ras (1987: 58), dok se Pavle Ivić (1979: 171) i Đorđe Trifunović (2009: 90) uglavnom slažu sa mišljenjem Irene Grickat. Slična razmimoilaženja prouzrokovalo je i vremensko određenje nastanka srpskoslovenskog jezika. I. Grickat smatra srpsku redakciju, tekovinom koja je bila savremena Ohridskoj i Preslavskoj školi, iznoseći da je ona nastala približno u isto vreme kada i staroslovenski jezik (Grickat 1975: 31). Djordje Trifunović (2009: 93) smatra da se obrazovanje srpske redakcije završilo tokom XII veka, A. Belić (1936: 274) oko kraja XI veka, P. Đorđić (1987: 63) - od XI do XII veka, u dužem procesu. Od velikog značaja je i stvaralaštvo Vere Jerković (1980: 19-28), koja se bavi pre svega, proučavanjem starih ćiriličnih spomenika iz srpskoslovenskog perioda, i njihovom transkripcijom. Kada je u pitanju istorija srpskog jezika, važno mesto zauzima Aleksandar Mladenović sa mnogim njegovim delima, a posebno *Istorijom srpskog jezika. Odabrani radovi*, u kojoj opširno opisuje proces nastanka srpskog književnog jezika. U delu Brankice Čigoje, *Tragovima srpske jezičke prošlosti* (2006) prikazan je nastanak i razvitak književnog jezika, pisano je o ćiriličkom pismu, o terminima koji označavaju razne tipove jezika u prošlosti, kao i o pravopisnim školama kod Srba u prošlosti. Ime Jasmine Grković-Mejdžor (2004: 103-138), takodje je poznato kada je u pitanju srpskoslovenski jezik, a posebno sintaksička proučavanja. Kada je u pitanju stara srpska književnost, od velikog značaja su stvaralaštva autora Dimitrija Bogdanovića (1980), Djordja Trifunovića (2009), ali i Svetlane Tomin (2001).

Pored ovih istorijskih aspekata, jezički nivoi srpskoslovenskog, od fonologije do sintakse, koje ćemo analizirati u ovom radu postavljaju različite probleme, čime je uslovljen i donekle različit pristup u njihovoj analizi:

Fonološki sistem. Poznato je da se glavne sistemske razlike među raznim redakcijama realizuju upravo na fonološkom planu, u oblasti vokalizma, budući da se nasleđeni staroslovenski vokalski sistem menja u skladu sa promenama praslovenskog vokalizma u

slovenskim jezicima. Dobro je poznato da se u najstarijim srpskoslovenskim spomenicima iz XII veka, nasleđeni sistem od 15 vokala svodi na 10, nakon procesa denazalizacije, svođenja dva poluglasnika na jedan, kao i da u potonjem svom razvoju srpskoslovenski u vokalskom sistemu usvaja promene iz narodnog jezika, i to one koje karakterišu glavninu štokavskih dijalekata (Mladenović 1977: 15). S druge strane, konsonantizam redakcijskih jezika ostaje veoma konzervativan, a odstupanja u ovoj sferi minimalna su u odnosu na kanonski staroslovenski. U srpskoslovenskom, koji je u ovom pogledu dobro proučen, konsonantizam se normira već u XII veku (Jerković 1984: 58), ostajući u ostalim segmentima identičan staroslovenskom. Pored toga, fonetske promene do kojih dolazi u narodnom jeziku srpskoslovenski nije prihvatao.

Morfologija. Veliki problem predstavlja metodološka neujednačenost u ispitivanju jezika srednjovekovnih spomenika različitih redakcija. Često se u okviru istog korpusa zajedno proučavaju spomenici pisani narodnim jezikom i spomenici pisani književnim jezikom, mada ove dve grupe spomenika čine građu za dve različite lingvističke discipline: istoriju književnog jezika i istorijsku dijalektologiju odn. istorijsku gramatiku i leksikologiju. Sledeći problem u istraživanju redakcijskih spomenika predstavlja činjenica da se ponekad u analizi ne odvajaju dva relevantna nivoa crta: nivo norme i nivo nanosa iz narodnog jezika pisara/pisca. Srpskoslovenska situacija je u ovom pogledu jasno definisana (Jerković, 1979: 35-36 i 1984: 62-64), što nije slučaj sa svim redakcijama. Za istoriju književnih jezika relevantan može biti samo nivo normativnih crta i praćenje njihove evolucije. Dijalekatske, nenormativne crte od interesa su, kao što je napomenuto, za istorijsku dijalektologiju, i one svedoče o stepenu poznavanja književnojezičke norme konkretnog autora ili određenih kulturnih i pisarskih centara, kao i o provenijenciji autora ili prepisivača. Tako se, recimo, u srpskoslovenskim tekstovima pojavljuju tri nastavka za prvo lice množine prezenta: *-mæ*, *-mè* i *-mo*. Samo prva dva nastavka imaju status norme, prvi za tematske, drugi za atematske glagole, dok se *-mo* javlja isključivo kao ogrešenje o normu, tj. kao nanos iz dijalekta pisca.

Sintaksa i leksika. Leksika staroslovenskih spomenika, koju redakcije nasleđuju, bila je spoj više sistema, budući da su se tekstovi prevodili, prepisivali i tekstološki revidirali na područjima različitih slovenskih jezika i dijalekata. Uz to, leksika staroslovenskih spomenika ne daje pravu sliku staroslovenske leksike, te pojava novih leksema u redakcijskim tekstovima u odnosu na rečnik kanonskih spomenika ne znači automatski da je reč o

redakcijskoj inovaciji. I ovde je potreban krajnji oprez jer samo postojanje neke lekseme u više redakcija pravoslavnog Slovenstva ne mora da znači da se radi o kanonskom nasleđu, budući da je reč ponikla u jednoj redakciji mogla nastaviti život u drugoj. Zahvaljujući činjenici da je reč o istom kulturnom prostoru, leksika se slobodno preuzimala iz rukopisa pisanih drugim redakcijama. Istraživanje sintakse i leksike suočava se sa dodatnim problemima u odnosu na ispitivanje fonološkog i morfološkog nivoa srpskoslovenskog, kao i svih redakcijskih jezika. Dok ova dva nivoa po pravilu podrazumevaju jedno normativno rešenje, u oblasti sintakse i leksike postoje normativne konkurentne forme, čiji je izbor određen pre svega žanrom teksta. U okviru redakcijskog jezika, kao, uostalom, u okviru svakog književnog jezika, postoji funkcionalna raslojenost jezika (Grković-Mejdžor 2004: 104), koja se manifestuje u korišćenju različitih registara u sintaksi i leksici.

Pitanje funkcionalnih stilova posebnih redakcija jeste, kao što je rečeno, pitanje registara sintaksičko-semantičkih i leksičkih sredstava. *Differentia specifica* višeg stila su knjiške kategorije na ova dva jezička nivoa, tj. one osobine književnog jezika po kojima se on suprotstavlja narodnom idiomu. U okviru ovih crta razlikuju se dve osnovne grupe:

- Sintaksičko-semantičke i leksičke crte koje su kao knjiške nasleđene iz staroslovenskog jezika (kalkovi i neologizmi), tj. po kojima se staroslovenski, pretrpevši snažan grčki uticaj upravo u oblasti sintakse i leksike, razlikovao ne samo od dijalekta na čijoj bazi je izgrađen, već i od praslovenskih dijalekata u celini.
- Sintaksičko-semantičke i leksičke odlike redakcijskih jezika koje postaju knjiške tokom istorije redakcijskih pismenosti, nakon njihovog potiskivanja iz narodnih jezika. To znači da je knjiška crta promenljiva kategorija, budući da određene crte postaju knjiške tek gubljenjem iz narodnih govora, te se, zahvaljujući tome, događa da u jednom trenutku određena sredstva, koja su do tada bila odlika i nižeg i višeg stila, postanu odlika isključivo višeg stila.

Budući da je definisanje nekoga sredstva kao knjiške crte vezano za njegovu upotrebu u narodnim jezicima, jasno je da inventar knjiških crta neće biti isti za sve redakcije u svim periodima. Imajući u vidu samostalan razvoj slovenskih jezika, ali i određene paralelizme u njihovom razvoju, može se pretpostaviti da će se u pojedinim redakcijama javiti zajedničke odlike ovoga tipa, ali i one koje će biti posebnost svake redakcije. I, ako se knjiška crta definiše kao crta po kojoj se književni jezik razlikuje od narodnog, jasno je da je za pravljenje registra ovih osobina neophodno poznavanje istorijske sintakse narodnog jezika. Posebnu

pažnju treba posvetiti eventualnim inovacijama u smislu odstupanja od standardnih, nasleđenih modela. U srpskoslovenskom se kao inovacija u odnosu na staroslovenski javlja veznik između gerundski upotrebljenog participa i ličnog glagolskog oblika. Ispitivanja sintakse narodnih slovenskih jezika, u kojima se javlja isti tip (praslovenske) konstrukcije (Grković-Mejdžor 2007: 8), otkrivaju da se ovde moralo raditi o uticaju narodnih govora na redakcijske jezike. To znači, opet, da se sintaksa redakcijskih jezika mora posmatrati i iz perspektive istorijske sintakse narodnih jezika.

1.4 Struktura rada

Pre svega, cilj je predstavljanje autora koji su se bavili ovom temom i do kojih rezultata se u istraživanjima došlo odnosno koji je razvoj pretrpeo. U prvom delu biće predstavljen opširan opšteistorijski prikaz, koji će obuhvatiti i seobu Slovena kao i njihovo doseljavanje na Balkansko poluostrvo, njihovu situaciju, društveni položaj u tom vremenu kao i nastanak srpskoslovenskog jezika. U sledećim poglavljima pažnja će biti usmerena ka samoj strukturi jezika. Biće razmatrana pitanja fonetike, morfologije, leksike i sintakse. Zatim će biti govora o funkcionalnostilskoj raslojenosti koja podrazumeva diferenciranu upotrebu redakcijskog jezika. I u poslednjim poglavljima prikazaće se stara srpska književnost i najznačajniji spomenici srpske redakcije crkvenoslovenskog jezika, što će omogućiti dela S.Tomin *Stara srpska književnost* (2001) kao i delo Đ.Trifunovića *Stara srpska književnost* (2009). Kada se proučava neki književni jezik, u ovom slučaju srpskoslovenski, uopšteno može se reći da treba uzeti u obzir kulturu u kojoj se on upotrebljava, kao i društvene prilike. Takav uvid omogućuje delo A. Mladenovića *Istorija srpskog jezika. Odabrani radovi* (2008). Pored toga bitni su i mnogi drugi jezički kao i vanjezički faktori koji su uticali na sam razvoj književnog jezika. Ovu temu obradila je J. Grković-Mejdžor u *Predavanjima iz istorije jezika* (2004). Obuhvatajući sve ove bitne činjenice moguće je dati ispravan prikaz razvoja srpskoslovenskog jezika.

2 FORMIRANJE I KARAKTERISTIKE SRPSKOSLOVENSKOG JEZIKA

2.1 Srpskoslovenski u kulturno-istorijskom ambijentu areala *Slavia Orthodoxa*

U srednjem veku može se govoriti o postojanju nadnacionalne zajednice, tzv. *Slavia Orthodoxa*, koja je obuhvatala sve pravoslavne Slovene (uključujući tu i pravoslavne Rumune). Ova zajednica zasnivala se, pre svega, na verskom jedinstvu. Pojava da je verski identitet važniji od etničkog predstavlja fenomen prednacionalnog doba.

Pripadnost pravoslavlju grčke tradicije usloвила je jedinstvenu kulturnu paradigmu i jedinstven književni jezik. Osnovnu odliku ove zajednice predstavlja njen sakralni karakter, koji se ogledao kako u pogledu na svet, tako i u književnosti i njenom jeziku: sve što se činilo služilo je spasu duše, i sve što je odstupalo od zadatog modela značilo je greh pred Bogom (Krečmer 1996: 31-33).

Crkvenoslovenski je, doduše samo kao pismeni idiom, imao ulogu zajedničkog jezika ove nadnacionalne kulture. Jezičko jedinstvo najviše se ispoljavalo u delima crkvenog karaktera, biblijskim i bogoslužbenim knjigama, odnosno u spisima zajedničkim za ceo pravoslavni duhovni prostor. Nasuprot crkvenoslovenskom u okviru narodne kulture egzistirali su narodni jezici, kao usmeni idiomi. Crkvenoslovenski je, kao jezik komunikacije sa Bogom, rezervisan za uzvišene teme o nepropadljivom, uživao visok društveni status. S druge strane, narodni jezik je bio jezik svakodnevne komunikacije, njime se pisalo o ovozemaljskim, propadljivim stvarima, te je shodno tome i njegov status bio niži.

Takvo koegzistiranje dva nivoa kulture i dva jezička idioma postojalo je i kod Srba sve do perioda standardizacije usmenog idioma u funkciji književnog (početak XIX veka). Takodje treba pomenuti i predvukovski pismeni jezik, slavenosrpski, koji se upotrebljavao na austrijskim srpskim govornim prostorima, od druge polovine XVIII do prve polovine XIX veka. U srpskoj pismenosti pored srpskoslovenskog, u funkciji bogoslužbenog i književnog jezika, postojao je i srpski narodni jezik, upotrebljavan u tekstovima orijentisanim na živu reč.

Srpskoslovenski jezik ili srpska redakcija staroslovenskog jezika predstavlja jednu od varijanata zajedničkog crkvenoslovenskog jezika. Međusobne redakcijske razlike ispoljavaju se prevashodno na fonološkom planu, i to u sferi vokalizma, dok je razlika u sferi morfologije, sintakse i leksike daleko manje (Grković-Mejdžor 2007: 283). Izvestan broj morfoloških inovacija (gubljenje asigmatskog aorista ili supina, na primer) obuhvata sve redakcijske jezike, te se o njima govori kao o opšteslovenskim razvojnim tendencijama koje iz narodnih jezika ulaze u književne. Upravo je težnja ka očuvanju jedinstvenog crkvenoslovenskog jezika, a time i kulturnog jedinstva, dovela do toga da se srpskoslovenski ne udalji mnogo kako od staroslovenske baze, tako i od ostalih redakcija. U takvim kulturno-jezičkim prilikama knjiga slobodno kruži na celom prostoru Slavia Orthodoxa.

Stoga prilikom proučavanja istorije srpskog književnog jezika (tj. srpskoslovenskog) treba imati na umu da je njegova realizacija velikim delom uslovljena kulturom u kojoj se upotrebljavao. Jezičke činjenice treba posmatrati komparativno, u okviru šireg slovenskog

konteksta, čak i kad su u pitanju proučavanja faktičke situacije u jednom jeziku.

2.2 Moravsko-panonska misija

Prvi književni jezik kod Slovena – staroslovenski – nastao je kao rezultat delatnosti dvojice Grka, solunske braće Konstantina (Ćirila) i Metodija za vreme njihove moravsko-panonske misije. Naime, moravski knez Rastislav, da bi očuvao svoju kneževinu i mir u njoj, a sa željom da stvori crkvenu organizaciju sa bogoslužnjem na svome jeziku, obratio se 862. vizantijskom caru za pomoć. Car se obratio solunskoj braći, koji su, prihvativši ovu misiju, sastavili pismo, i to najverovatnije glagoljicu, a posle toga su na slovenski dijalekat iz okoline Soluna sa grčkog preveli izabrane delove knjiga *Svetog pisma*, neophodne za službu. Tako su Sloveni dobili svoj prvi književni jezik i prvo pismo glagoljicu. O nazivu pisma koje je Konstantin sastavio doznajemo samo posredno iz najstarije slovenske filološke rasprave *Crnorisca Hrabra Slovo o pismeneh* u kojoj on spominje samo slovenska slova („*pismena slovenskaja*”).

Jezik prevoda Konstantin i Metodije zvali su slovenski, a danas ga preciznije nazivamo staroslovenski i zbog njegove prvobitne namene za upotrebu u crkvi – starocrkvenoslovenski, odnosno samo crkvenoslovenski. Tim jezikom nije se govorilo, služio je u liturgijske svrhe i za prevode hrišćanskih sadržaja sa grčkog jezika. U suživotu sa Grcima sigurno je da su već tada usvojili mnoge reči iz grčkog narodnog jezika, za šta ima potvrda i u staroslovenskim spomenicima. Prvi prevodioci, Konstantin i Metodije, unosili su i mnoge reči iz grčkog književnog jezika. Uticaj grčkog jezika vidljiv je i na nivou fonetike – unošenjem reči iz grčkog unose se glasovi tog jezika, kao npr. fonema /f/, koju slovenski jezici nisu imali (Stefan) i neke druge inovacije na nivou rečenice i leksike. Uticaj grčkog jezika odrazio se u nekim pojedinostima na celinu strukture staroslovenskog jezika, zbog čega se on i ne može izjednačiti sa govorom okoline Soluna kojim su govorili solunski Sloveni u prvim decenijama IX veka. Ipak, ako izuzmemo pojedinosti koje odlikuju grčki uticaj, staroslovenski u velikoj meri čuva svoju slovensku strukturu (sistem glasova: vokala i konsonanata, glasovni procesi koji su se dogodili u praslovenskom jeziku vidljivi su u staroslovenskim rečima; promena imenica, zamenica, brojeva, glagola – jasno govore o njegovom slovenskom poreklu). Precizan lik staroslovenskog književnog jezika ustanovljen je proučavanjem staroslovenskih spomenika, kojih ima petnaestak i čine tzv. kanonske staroslovenske spomenike.

Originalna dela solunske braće i njihovih najbližih učenika nisu se očuvala do danas, već prepisi njihovih originala iz kasnijeg perioda, s kraja X i iz XI veka. Razumljivo je da zbog vremena kada su nastali (na sto i dvesta godina posle rada Ćirila i Metodija), u njima ima i pojedinosti vezanih za područja na kojima su nastali (tzv. moravizmi, bohemizmi i sl.). Sačuvani prepisi pisani su glagoljicom ili ćirilicom na pergamentu ili su klesani u kamenu. Glagoljicom su pisani: *Zografsko jevanđelje*, *Marijino jevanđelje*, *Asemanovo jevanđelje*, *Ohridsko jevanđelje*, *Sinajski psaltir*, *Sinajski euhologij*, *Kločev zbornik*, *Makedonski glagoljski odlomci*, *Kijevski misal*.

Ćirilicom su pisani: *Savina knjiga*, *Suprasalski zbornik*, *Odlomci Undoljskog*, *Hilandarski odlomci*, *Zografski odlomci*, *Makedonski ćirilski odlomak*. Od natpisa sačuvan je *Samuilov natpis* (nađen na istočnoj obali Prespanskog jezera) iz 993. godine.

Solunska braća su imala velikih poteškoća sa pomenutim *trijezičnicama*. Uprkos tome, nastavili su sa misionarskim radom, kao i sa prevodilačkim. Konstantin Filozof umro je tokom misije i kao monah Ćirilo sahranjen je u grčkom manastiru u Rimu 14. februara 869. godine. Metodije je još kratko vreme boravio u Panoniji obučavajući učenike. Zatim se vratio u Moravsku, gde su se političke prilike izmenile. Metodije umire 885. godine, a njegovi učenici bivaju proterani, zatvarani u tamnice, mučeni ili prodavani kao roblje. Ipak, jedan deo učenika solunske braće uspeo je da se uputi na jug među Južne Slovene. Oni odlaze u Preslav, tadašnju bugarsku prestonicu, gde je već bio organizovan književni rad. Kliment i Naum uputili su se u Ohrid, gde organizuju školu u kojoj je, kako saznajemo iz Klimentovog žitija, školovano oko tri i po hiljade učenika. Smatra se da bi autor ćirilice mogao biti Konstantin Prezviter (Preslavski). Naime, u Preslavu je u to vreme negovana ćirilska tradicija. Kliment i Naum ostaju verni glagoljskoj tradiciji svojih učitelja, koju nastavljaju u Ohridu.

O primanju slovenskog bogoslužjenja na staroslovenskom jeziku, kao i o daljim putevima širenja staroslovenske pismenosti među Srbima i Hrvatima jedva da ima nešto podataka. Sam čin prijema staroslovenskog bogoslužjenja ostaje nam nepoznat. Iz prva dva veka pismenosti, X i XI, gotovo da i nema sačuvanih spomenika koji bi nam pomogli da rekonstruišemo taj nepoznati period u našoj nauci. Dva kratka glagoljska teksta: *Grškovičev* i *Mihanovičev odlomak* i nekoliko slova na opeci ili fragmentu keramičkog suda predstavljaju tragove o eventualnoj upotrebi glagoljice na našim prostorima. Usamljenik iz X ili XI veka je ćirilicom pisan tekst malog *Temničkog natpisa* (nađen u okolini Varvarina), koji se može svrstati u vreme prijema staroslovenske pismenosti na našem prostoru. Ovaj natpis sadrži svega petnaest reči, od kojih su deset tuđa svetačka imena. Iako je mali po sadržini, taj

epigrafski spomenik pruža dovoljno podataka o jeziku, pismu i pravopisu. Bila bi to najranija sačuvana potvrda da smo staroslovenski jezik mogli primiti na pismu ćirilici.

Najstariji sačuvani ćirilski spomenici naše pismenosti potiču iz druge polovine XII veka, tako da se to vreme uzima kao pouzdano vreme – kada je književni jezik, srpskoslovenski, nastao evolucijom staroslovenskog jezika, u našoj srpskoj verziji već sasvim formiran.

2.3 Nastanak i razvoj srpske redakcije staroslovenskog

Prvu etapu – usvajanje staroslovenskog jezika kod Srba (X i XI vek), usled nedostatka brojnijih materijalnih dokaza, možemo sagledati samo hipotetički. Te hipoteze zasnivaju se na proučenim spomenicima iz XII veka i kasnijeg vremena, kao što su: *Miroslavljevo jevanđelje*, *Vukanovo jevanđelje*, *Hilandarska povelja*, nadgrobni natpisi, ktitorski natpisi, natpisi na freskama i slično.

Jezik ovih spomenika nije više staroslovenski, ali u svom većem delu čuva strukturu staroslovenskog jezika. Čuva je najvećim delom u morfologiji i u sintaksi. Naročite izmene zahvatile su fonološki nivo strukture staroslovenskog jezika. Zato što su staroslovenske bogoslužbene knjige u ta daleka vremena rukom prepisivane na pergamentu, za šta je bilo potrebno dosta vremena, pozajmljivane ili poklanjane knjige prenošene su iz jednog manastira ili pisarskog centra u drugi. Malobrojni pisari nisu nigde više mogli čuti ćirilo-metodijevski čisti staroslovenski jezik. Počeli su unositi u te tekstove one izmene koje su se dogodile u fonološkom sistemu njihovog maternjeg govora. Osim ovih izmena, za potrebe boljeg prevoda sa grčkog trebalo je smisliti nove reči i konstrukcije. U tom smislu srpskoslovenski ima svoju razvojnu liniju, koja se može pratiti kako u originalnim delima (npr. žitijima) tako i u prevedenim delima. Ograničen broj crta zahvatio je fonološku strukturu. Tako su u raznim slovenskim krajevima nastale redakcije, recenzije, izmene staroslovenskog jezika u pravcu njegovog ponarođivanja, prilagođavanja fonološkoj strukturi određenih jezika.

Kod Srba nastao je srpskoslovenski jezik (posrbljavanje u duhu štokavskog narečja), kod Hrvata – hrvatska redakcija (sa unosom izmena u pravcu čakavskog narečja), bugarska redakcija – u pravcu bugarskog narodnog jezika, ruska redakcija (ruskoslovenski), koja je do u XIV veku bila istočnoslovenska – u pravcu ruskog izgovora.

Bez obzira na već spomenute hipoteze o tome gde je nastala srpska redakcija, bitno je da se ona učvrstila sa određenom fonološkom strukturom. Takav književni jezik ostao je u glavnim crtama neizmenjen, jer je bio namenjen upotrebi u crkvi. Trebalo je da izrazi hrišćansku misao u što izvornijem obliku. Time je bio zaštićen samo od onih inovacija koje su mogle narušiti značenjski nivo teksta. Pošto su u redakcije unete izmene na fonološkom nivou, određeni broj slova koja je imala staroslovenska ćirilica postao je suvišan.

Posle XII veka grafijski sistem srpske ćirilice uglavnom je stabilan i dobrim delom je formiran prema potrebama srpskoslovenskog jezika. Ćirilski spomenici koji se vezuju više za zapadnije, jugozapadnije krajeve upotrebljavaju pravopis poznat u nauci kao *zetsko-humski* (slovo *e* ima dve funkcije: označava samoglasnik *e* i glasovnu sekvencu „*je*”; slovo *jat* takođe ima dve funkcije: označava glas *jat*, i glasovnu sekvencu „*ja*”, posebnim slovom *đerv* označavaju se glasovi *ć* i *đ*). Ovaj pravopis će na tom području i u kasnijim vremenima biti u upotrebi i doživeti svoju evoluciju. Druga grupa spomenika, iz istočnijih krajeva, imaće svoja specifična obeležja u vidu *raškog* pravopisa. U njemu se umesto dvofunkcionalnih slova *e* i *jat* upotrebljavaju prejetovani vokali, a slova *e* i *jat* imaju svoje osnovne funkcije označavanja samoglasnika *e* i *jata*. U ovom pravopisu nema *đerva*, već se *ć* i *đ* označavaju slovima *k* i *g* koji sada imaju po dve funkcije (označavaju *k* i *g* i *ć* i *đ*). U obe pravopisne škole upotrebljava se za označavanje poluglasnika samo tanko *jer*. Izvesnu normalizaciju raškog pravopisa, smatra se, izveo je Sava Nemanjić (sveti Sava) početkom XIII veka (Belić 1936: 249).

U vreme kada je srpska država stekla svoju autokefalnu crkvenu organizaciju (početkom XIII veka), Sava Nemanjić je učestvovao u organizovanju verskog života i tom prilikom je mogao ostvariti svoj uticaj i na reformu raškog pravopisa (Belić 1936: 253). Ovako uređen srpskoslovenski jezik, sa uređenom azbukom, prilagođenom njegovim potrebama, najpre se upotrebljavao u crkvi kao jezik crkve, liturgije kao i ranije staroslovenski jezik. Već od XIII veka srpskoslovenski je proširio sferu svoje upotrebe na književnost. Srpska srednjovekovna književnost pisana je ovim jezikom. S obzirom na sferu upotrebe, na funkciju koju je imao, unutar srpskoslovenskog jezika, načelno možemo govoriti o nekoliko funkcionalnih stilova (Čigoja 2000: 284).

- liturgijskom – koji je negovan u prepisivačkoj delatnosti – njime su pisana dela koja pripadaju bogoslužnju (molitvenici, jevanđelja i sl.);
- stilu originalnog stvaralaštva – biografska dela, hagiografski sastavi, žitija, biografije

srpskih vladara od XIII do XVII veka;

- stilu prevodne književnosti – koja nije jedinstvena po svojoj žanrovskoj strukturi. Obuhvata romane (roman o Troji, o Aleksandru Velikom), pripovetke, apokrifne (dela koja je zvanična crkva odbacila u učenju). U njima je jezik dosta uprošćen i bliži narodnom jeziku.

Srpskoslovenski jezik zastupljen je i u tekstovima memorijalnog karaktera: nadgrobni spomenici, zapisima u knjigama, natpisima na freskama. Pomenuti funkcionalni stilovi jasno svedoče o izražajnom bogatstvu i razvoju srpskoslovenskog kao književnog jezika u užem smislu.

Sa raspadom srpske države, i najezdom Turaka, sve do početka XVIII veka, nastaje teški uslovi za razvoj naše kulture. Ipak, sve to vreme u pisarskim centrima odvijaće se periodično jača, a periodično slabija aktivnost. Od tog vremena u različitim talasima odvijaće se migracije i pomeranja stanovništva. Ipak, u tom istom periodu ostvariće se značajna novina u srpskoj kulturi. Osnovaće se ćirilička cetinjska štamparija na Cetinju 1493. godine, za vladavine Đurđa Crnojevića u Crnoj Gori, a početkom januara 1494. izlazi iz štampe prva knjiga *Oktoiha prvoglasnika*. To predstavlja izuzetan kulturnoistorijski događaj među Južnim Slovenima (Mladenović 1993: 38). Do 1495. godine u ovoj štampariji objavljene su još tri crkvene knjige. Ova štamparija dala je podsticaj pojavi štamparstva i u drugim manastirskim centrima, gde se štampalo na srpskoslovenskom za potrebe Srpske pravoslavne crkve. Ta tehnologija štampanja primenjivana je i u štamparijama: u Goraždu, Rujnu, Gračanici, Mileševi, Beogradu i Mrkšinoj crkvi. Jezik ovih naših prvih štampanih knjiga, srpskoslovenskih, odlikovao se ekavizmom za stari vokal *jat*, i refleksom *a* umesto starog poluglasnika.

Prve srpske štampane bogoslužbene knjige odlikovao je srpskoslovenski jezik koji je do tog vremena (kraj XV veka) imao stabilnu strukturu i normu. Nemenjanju srpskoslovenskog ekavizma i njegovoj stabilnosti doprinosilo je crkveno jedinstveno ustrojstvo koje je podrazumevalo unificirani crkveni jezik. Ove osobine zadržane su do polovine XVIII stoleća do kada se upotrebljava srpskoslovenski jezik. Period postojanja štamparstva kod Srba (1494. i 1638.) ostaće jedinstven i po tome što je tada prvi i poslednji put srpskoslovenski jezik, kao službeni jezik „doživeo“ svoju štampanu verziju, a što se kasnije nije nikada ponovilo. Srpsko štamparstvo ostvarilo se ponovo u drugoj polovini XVIII veka, ali na ruskoslovenskom jeziku i slavenosrpskom (ruskoslovenskom ćirilicom i ruskom građanskom ćirilicom).

Poslednji pisci koji su pisali na srpskoslovenskom jeziku bili su Račani, skupina pisaca koja je delovala u poslednjim decenijama XVII i prvim decenijama XVIII veka, prebegli sa Arsenijem Čarnojevićem (1690) iz manastira Rače (Bajina Bašta) u predele Habzburške monarhije, jednim delom u današnju Vojvodinu. Upravo u ovim novim oblastima nastaju najkrupnije promene u razvoju srpskog književnog jezika u XVIII veku. Pavle Ivić je ovu epohu označio kao – *epohu jezičkog pluralizma* (Ivić 1998: 105-159).

Srpskoslovenski se u Vojvodini upotrebljava sve negde do kraja prve polovine XVIII veka, kada je Gavriilo Stefanović Venclović napisao svoje poslednje delo. Značajno je njegovo delo *Bukvar* (1717) – u kome navodi slova srpskoslovenske ćirilice, a uz njih dodaje i slovo *ć* (za označavanje suglasnika *ć* i *đ*) kao i slovo *dž* (Vasiljev 1996: 170). Ova slova se ne upotrebljavaju u srpskoslovenskom pisanju. Najznačajniji među Račanima, Gavriilo Stefanović Venclović, služio se srpskoslovenskim jezikom za tekstove verske sadržine, a kada se obraćao narodu, u Besedama, pisao je narodnim jezikom. Tako je i u prvim decenijama XVIII veka nastavljena tradicija upotrebe narodnog jezika. Novina je u tome što se književni izraz nastoji svesno približiti širem auditorijumu putem njemu razumljivog jezika.

Na celih sto godina pre Vuka ovaj pisac upotrebljavao je slova koja će kasnije uvesti Vuk u ćirilicu: *ć* i *đ* (samo sa obrnutom funkcijom), kao i *dž*. Težio je da piše razumljivo, za „proste” ljude na narodnom jeziku; uvodio je narodne nazive za praznike (*Duhovi*, *Petrov post*, *Vidovdan*, *Petrovdan* i dr.). Sakupljao je narodne poslovice i umotvorine i već tada podelio usmeno pesništvo na ženske i muške pesme, nastojao je da *Sveto pismo* prevede na narodni jezik. Venclovićevo delo ostalo je u rukopisu, nije štampano i zato u svoje vreme nije ostvarilo jači uticaj na kulturne tokove. Među Račanima je i Jerotej Račanin pisao svoje *Putešestvije ka gradu Jerusalimu* na narodnom ekavskom govoru.

Kod Srba u Ugarskoj u XVIII veku dolazi do smene redakcija: srpskoslovenski jezik zamenjuje se ruskoslovenskim (ruskom redakcijom staroslovenskog jezika). Godine 1726. u Sremskim Karlovcima osniva se škola na slavenskom jeziku (kako su tada nazivali crkvenoslovenski ruske redakcije). Neposredan povod za ovako krupnu promenu u kulturi vojvođanskih Srba početkom XVIII veka bio je otpor pokušaju njihovog unijaćenja od strane Habzburške carevine u kojoj su, od Velike Seobe 1690, živeli. Nedostajali su osnovni uslovi za rad na prosvetivanju: nije bilo škola ni kadra koji bi obrazovao sveštenike, ni potrebnih knjiga, udžbenika, ni ostale opreme neophodne za crkvene potrebe. Mitropolit Mojsej Petrović u više navrata pismom se obratio za pomoć ruskom caru Petru Velikom, koji je 1724. godine poslao prvu grupu učitelja na čelu sa Maksimom Suvorovom.

1726. godine proradila je u Sremskim Karlovcima slavenska škola, a Srbi su dobili opremu za dvanaest crkava, deset primeraka trojezičnog rečnika Polikarpova, sedamdeset primeraka gramatike Meletija Smotrickog i četiri stotine primeraka bukvara Teofana Prokopoviča (Mladenović 1989: 9-14). Od 1733. do 1737. godine školom je rukovodio Emanuel Kozačinski.

Time je na slovenskom jugu prvi put crkvenoslovenski ruske redakcije uveden u škole. Krajem prve i tokom druge polovine XVIII veka Srbi su prepisivali i štampali razne tekstove i knjige na ruskoslovenskom i na slavenosrpskom jeziku. Još od srednjeg veka, kada su Rusi bili pod tatarskim ropstvom i preživljavali teške dane, srpska književnost bitno je uticala na razvoj pismenosti u Rusiji. Kulturne veze s Rusima održavale su se i u kasnijim vekovima sve do XVIII veka. Novi ruskoslovenski jezik u vojvođanskoj sredini najpre se upotrebljavao u Srpskoj crkvi, gde je u potpunosti zamenio srpskoslovenski. U našoj crkvi upotrebljava se od tada pa sve do danas. Osim u crkvi i školi, ruskoslovenski je proširio sferu svoje upotrebe i na književna dela.

2.3.1 Fonološki sistem

Prema Pavlu Iviću (1998: 309-335), najstariji vokalski i konsonantski sistem srpskog jezika, nasledjen iz poslednje epohe praslavenskog jezika, izgledao je ovako:

vokali:	и	ы	у	
	ь	ѣ		
	е		о + ѡ, ѡ	+ р, р'
	ѣ	а		
				л, л'
konsonanti:	в (=w)		ј (=j)	
	м	н	ѣ	
		л	љ	
		р	р'	
	к	п	т	т'
	г	б	д	д'
			ц	ч
			с	
	х	с	ѣ	ш
		з		ж.

Što se tiče konsonantskog sistema, on se vrlo rano izmenio:

$p' > p$, $s > z$, $ć > c$, $w > v$, $ǰ > j$, $τ' > h$, $d' > ħ$.

Dugo je ostao očuvan u narodnim govorima, od kojih su kasnije neki stvorili suglasnike $ć$ i z' , a negde i s . Od XVII veka dolazi do gubljenja suglasnika h , gotovo u svim delovima štokavskog govora.

Kada je u pitanju vokalski sistem, njegove se izmene dele na tri perioda.

Do X-XI veka, u prvoj izmeni dogodile su se sledeće promene:

- a) $\text{а}, \text{ѧ} > e, y$
- b) $\text{Ѣ}, \text{Ѥ} > \text{ə}$
- c) $\text{ѣ} (\text{ěä}) > \text{ѣ} (=e)$
- d) $p', \text{л}' > p, \text{л}; \text{д}$

Vokal ѣ izjednačuje se u i , međutim negde se sačuvao i do XII veka kada konačno prelazi u i .

Tada je vokalski sistem mogao ovako da izgleda:

и	(ѣ)	у
ѣ		
	ə	+ p, л
е	о	
	а.	

Drugi period izmene, koji je bio do XV veka, pretrpeo je sledeće promene:

- a) $\text{ѣ} (=e) > e, ije/je, i, e$ (a ponegde ostalo nezamenjeno “jat”)
- b) $\text{ə} > a, ä, \text{ə}$ (neizmenjen poluglasnik je ostao u prizrensko-timočkoj dijalekatskoj zoni i ponegde u Boki Kotorskoj)
- c) $\text{л} > y$ (najšire) $\text{лы} (< \text{dental} + \text{л} \text{ prizrensko-južnomoravski dijalekat; слунце})$,
 $\text{л ə} (\text{dental} + \text{л} \text{ svrljiško-zaplanjski dijalekat; слəнце})$, a u drugim pozicijama je refleks
 y), $\text{л} (\text{u poddijalektu timočko-lužičkog dijalekta: слнце})$

U XV veku posle druge izmene dobijen je vokalski sistem srpskog jezika:

и		у
е	о	+р
а.		

Većinu srpskih narodnih govora karakteriše ovakav petočlani vokalski sistem, koji je stabilan i jednostavan, a i najrasprostranjeniji u jezicima sveta (Ivić 1998: 349).

Na osnovu ovih navedenih istraživanja Pavla Ivića (1998: 336-392) dobro se poznaju razdoblja u kojima je fonološki sistem srpskog narodnog jezika pretrpeo promene u prošlosti. On je pored raznih perioda u kojima su se izmene dešavale otkrio i uzroke zbog kojih je do njih dolazilo. Ove činjenice su od velikog značaja i za poznavanje srpskoslovenskog jezika, jer je ovaj književni i bogoslužbeni jezik pratio i prihvatao sve fonološke promene kojih je bilo, izuzimajući vokalne /.

Nakon Ivićevih rezultata vezanih za strukturu vokalskog sistema srpskog narodnog jezika, stvorila se mogućnost da se stari tekstovi, pisani na narodnom i na srpskoslovenskom, iz XII veka, mogu bez teškoća transliterirati i transkribovati današnjom azbukom i pravopisom, a da se uz to zadrži izvorni jezik.

Činjenica je da je isti fonološki sistem, koji je trpeo promene u različitim razdobljima, odlikovao kako narodni tako i srpskoslovenski jezik.

2.3.2 Slovo tanko jer (ѣ) u srpskoslovenskim tekstovima

Kako se smatra da su Srbi preko tekstova koji su pisani ćirilicom primili slovensko bogoslužje. Sa tim prihvatanjem počinje nastajati srpska redakcija staroslovenskog jezika, i ova izmena je pre svega zahvatila fonološki sistem crkvenog i književnog jezika, to jest, staroslovenskog. A ta promena se odigrala tako što se “u jeziku bogoslužbenih tekstova počele da se ustaljuju odgovarajuće srpske narodne foneme kojih nije imao raniji jezik ovih tekstova. Tako se ovaj jezik crkveni i književni jezik počeo izgovarati na srpski način” (Mladenović 2008: 40).

Nakon procesa ulaska fonema narodnog jezika u bogoslužbene tekstove nastaje jedan duži proces stabilizacije odgovarajućeg srpskog izgovora u srpskoslovenskom.

Usled toga moralo se pronaći i adekvatno rešenje u pravopisu i na grafijskom planu. Što podrazumeva, da se označi nova fonema za koju nije imalo znaka u postojećem pismu ili stvaranjem nove azbuke.

Srbi su za vreme primanja slovenskog bogoslužjenja imali jedan poluglasnik umesto nekadašnja dva (ь, ъ) i to poluglasnik reda vokala *a*. Na području zetskih govora taj poluglasnik je bio vokal *e*, koji se kasnije razvio u *ě*. Taj jedan poluglasnik označavao se tankim jerom ь, što su pokazivali stari pisani spomenici. Po mišljenju autora Aleksandra Belića, označavanje tog poluglasnika sa ъ nastalo je sa formiranjem srpske redakcije staroslovenkoga, što se, po njemu, ostvarilo krajem XI veka na području zetskih govora, odakle je usvojeno pisanje samo sa tankim jerom u celokupnoj srpskoj pismenosti (Belić 1936: 274).

Ova pojava bi mogla značiti da su crkveni tekstovi koji su dospevali kod Srba u to vreme, mogli biti pisani “preslavskom” ćirilicom iz X veka, jer je u upotrebi bio poseban znak za nazal prednjeg reda. Ovo se može uočiti u *Miroslavljevom jevandjelju*, u kome se obeležava vokalom *e*, što je refleks pomenutog nazala, koji su Srbi mogli imati u svom narodnom govoru (Mladenović 2008: 43).

Ono što je važno jeste da ovaj znak ь nije izgubio svoju funkciju u srpskoj pismenosti, izmenio je pisanje slova *jeri* koje je počelo da se obeležava znakom ѣ.

Na stari srpski crkveni i književni jezik mogli su se ostvariti razni uticaji, kao na primer, iz Preslava, Ohrida ali i sa jugoistoka. Svaki od ovih uticaja donosio je nešto svoje u srpskoslovenski jezik.

Ovaj poluglasnik se upotrebljavao sve negde do XV veka, dok se u srpskim narodnim govorima nije vokalizovao u samoglasnik *a*, a redje u *ě*.

2.3.3 Supstitucija slabog poluglasnika jakim u srpskoslovenskom jeziku

Karakteristika srpskoslovenskog jezika koja je u njemu počela da se razvija ubrzo po njegovom primanju kod Srba, jeste jak poluglasnik u nizu reči u kojima je poluglasnik imao slab položaj, što je rezultiralo njegovim prestankom izgovora.

U staroslovenskom su to bili oblici: *въноукъ, възати, множьство*; u srpskoslovenskom (u pisanju): *въноукъ, възети, множьство*; dok je u izgovoru sa poluglasnikom *ə* do XV veka bilo: *вѣнук, вѣзети, мнѣжѣство*; a od XV veka izgovaralo se sa vokalom *a*: *ванук, вазети, мнѣжѣство*.

Pošto se reči tipa *унук* i *мноштво*, kako su se u srpskom narodnom jeziku izgovarale, nisu mogle preuzeti u srpskoslovenski, zbog velikog nivoa fonetskog posrbljivanja i odstupanja od crkvenog pravopisa, jedino rešenje je bilo da se u njima uspostavi i izgovara poluglasnik.

Na osnovu ovog rešenja počelo je dobijanje ovog izgovora i u srpskoslovenskom, što je bilo od značaja pri čitanju crkvenih tekstova. Kada je fonološka promena vokalizacije poluglasnika *ə* u *a* zahvatila većinu narodnih srpskih govora, ta se promena odrazila i na poluglasnik u srpskoslovenskom. Tako se u srpskom crkvenom i književnom jeziku počinju sa *a* izgovarati *дан, сан*, ali i *ванук, множаство* i mnoge druge reči. Ova osobina ostaće u ovom književnom jeziku do samog kraja njegove upotrebe u srpskoj pismenosti.

2.3.4 Izgovorna grupa *ѣс-*

Drugačijim tokom išao je razvoj izgovora poluglasnika koji se našao u grupi *ѣс-*. U srpskom narodnom jeziku rano je stvorena grupa *ѣс-*, gubljenjem poluglasnika umesto *ѣѣс-*, a primeri za to su: *ѣса, ѣсак*. Čak i u vreme kada su Srbi primali slovensku pismenost, ova pojava je već odlikovala taj jezik. Da je ova grupa bila zajednička crta kako narodnom tako i srpskom crkvenom i književnom jeziku, i to još u vreme nastajanja srpske redakcije staroslovenskog, dokaz su stari spomenici iz X i XI veka, kao što su *Zografsko jevandjelje* i *Savina knjiga*, koji su poznavali grupu *ѣс-*. Nakon proučavanja *Miroslavljevog jevandjelja*, došlo se do saznanja da je upotreba ove grupe u dalekoj prednosti, nego grupa *ѣѣс-*, te se zbog toga smatra da je ova grupa sa izgubljenim poluglasnikom preovladjivala u ranom periodu srpskoslovenskog.

Srpskoslovenski jezik koji sa čestom izgovornom grupom *ѣс-* kao i redje izgovaranim *ѣѣс-* ulazi i u XIII vek u kome dolazi do zamene *ѣс-* u *ѣѣс-* u ponekim štokavskim i u južnim čakavskim govorima srpskog jezika. Prvi pouzdan primer upotrebe ove zamene *ѣс-* u *ѣѣс-*, prema Mladenoviću, pojavljuje se u dubrovačkom prepisu povelje kralja Stefana Uroša, na zapadu štokavskih govora (Mladenović 2008: 52).

Tako je ova pojava prouzrokovala da uticaj grupe *ѣс-* slabi i u srpskoslovenskom jeziku. Medjutim slabija upotreba ove grupe u crkvenom i književnom jeziku ne znači da je došlo i do preuzimanja izgovorne grupe *ѣѣс-*, jer bi to predstavljalo snažno udaljavanje od tradicionalnog *ѣс-* i *ѣѣс-*, sto jezička norma ovog jezika ne bi ni dopustila. Zato se u izgovoru srpske redakcije staroslovenskog pojavljuje sve češća upotreba *ѣѣс-*. Tako se reči *ѣѣса* i *ѣѣсак*, koje su se izgovarale sa poluglasnikom menjaju vokalizacijom poluglasnika u *ѣѣа* i *ѣѣасак*. To se dogodilo najkasnije u XV veku. A do prvih decenija XVIII veka pisanje samoglasnika *a* se ne sreće baš često u knjigama srpskoslovenskog jezika.

3 ODNOS SRPSKOSLOVENSKOG I NARODNOG JEZIKA

Izvan sfere crkvene i književne upotrebe srpskoslovenskog jezika, Srbi su, naravno, imali potrebu i za pisanjem sastava drukčije sadržine. Tako razne tekstove poslovnog karaktera, vezane za čovekovu svakodnevnicu- kao što je prepiska, testamenti, trgovački i imovinski dokumenti, spisi finansijskog karaktera, zatim, zapisi, natpisi, žalbe, tužbe. Dakle sve ono što obuhvata najčešće pisanje poslovnim jezikom- Srbi su pisali uglavnom svojim narodnim, (raz)govornim jezikom (npr. samo povelje srpskih srednjovekovnih vladara čija je osnovna sadržina pisana u najvećoj meri srpskim narodnim jezikom odgovarajućeg vremena). Taj narodni jezik bio je (raz)govorni jezik Srba, a ne njihov književni. Javljanje srpskog narodnog jezika u pisanom vidu, i to izvan oblasti crkvene i književne upotrebe, uslovio je kod Srba, kao i kod drugih naroda, sam život u njihovoj svakodnevici, u njihovoj poslovnoj komunikaciji.

Ovo što je rečeno znači da su Srbi od davnina u pisanom vidu upotrebljavali srpskoslovenski, s jedne, i srpski narodni jezik, s druge strane. Oba ova jezika su, kako smo rekli, funkcionalno bila razgraničena, a to znači da su se realizovala na različitim poljima svoje upotrebe, da jedan drugome nisu bili konkurenti, da u sferu upotrebe jednog jezika drugi jezik, po pravilu, nije ulazio. Srpskoslovenski jezik je, ne samo u početnoj fazi svoga razvitka već i kasnije, „pratio“ i usvajao fonološke izmene koje su se dešavale u srpskom narodnom jeziku (od ovoga se izuzima vokalo */* koje je, zbog svog retkog javljanja, opstalo u srpskoslovenskom jeziku ne zamenivši se svojim refleksom u poznatim, inače, u nizu srpskih narodnih) (Mladenović 1977: 14-15). U nekim srpskoslovenskim tekstovima moglo je dolaziti do upotrebe i izvesnih osobina srpskog narodnog jezika, i obrnuto: tekstovi na srpskom narodnom jeziku mogli su imati i poneku srpskoslovensku crtu- ali to nije narušavalo osnovnu funkcionalnu razgraničenost ovih dvaju jezika.

Takvo jezičko stanje kod Srba, i to od postanka srpske pismenosti pa tokom sledećih vekova, sve negde do polovine XVIII veka, može se odrediti kao situacija diglosije: u jednom jezičkom kolektivu, srpskom, koji je govorio jednim jezikom: srpskim narodnim, upotrebljavao se jedan crkveni i književni jezik: *srpskoslovenski*. Funkcionalno razgraničeni, kao što smo rekli, ova dva jezika (srpski narodni i srpskoslovenski) međusobno su se dopunjavala: srpskoslovenski je bio književni i crkveni jezik srpskom narodnom, a srpski narodni je bio (raz)govorni jezik ne(raz)govornom crkvenom i književnom srpskoslovenskom jeziku. Ovakvo funkcionalno međusobno dopunjavanje vodilo je shvatanju odgovarajućeg

kolektiva, srpskog, da se radi zapravo o jednom jeziku koji, u zavisnosti od funkcije, ima svoje različite realizacije (Mladenović 1991: 348). Ova diglosijska situacija je kod Srba bila stabilna: nju odlikuje viševjekovni kontinuitet u srpskoj sredini- od najstarijih vremena srpske pismenosti pa negde do sredine XVIII veka kada je srpskoslovenski u srpskoj sredini zamenjen ruskoslovenskim jezikom (ruskim crkvenim jezikom pomenutog vremena, ruskom redakcijom staroslovenskog jezika, odnosno slavenskim kako se taj jezik tada nazivao kod Rusa i Srba). Ovaj ruskoslovenski jezik je bio vrlo blizak srpskoslovenskom jeziku.

3.1 Funkcionalnostilska raslojenost

Pored diglosije homogenog tipa, koja je generalna karakteristika srednjovekovne društveno-jezičke zajednice pravoslavnih Slovena (Tolstoj 2004: 150), a koja je podrazumevala funkcionalno diferenciranu upotrebu redakcijskog jezika kao višeg i vernakulara kao nižeg stila, u svakoj pojedinačnoj društveno-jezičkoj zajednici može se govoriti i o funkcionalnostilskoj raslojenosti redakcijskih jezika. Ona je podrazumevala prilagođavanje upotrebe književnog jezika raznim komunikativnim faktorima. Stoga se u literaturi pored višeg i nižeg funkcionalnog stila, u društvima u kojima je bila zastupljena homogena diglosija, govori i o srednjem stilu, nastalom kao svojevrсно prilagođavanje književnog jezika govornim modelima.

O funkcionalnostilskoj raslojenosti srpskoslovenskog se može generalno govoriti u smislu određivanja repertoara jezičkih sredstava koja je imao na raspolaganju viši, odnosno niži stil srpskoslovenskog jezika. O njoj se, međutim, može govoriti i konkretno, kada se ima na umu određeni tekst čija se komunikativna funkcija dobro poznaje, te se izbor jezičkih sredstava sagledava unutar relacije komunikacija-adresat. Kad god postoji mogućnost izbora jednog od dva ili više semantički i(li) funkcionalno sličnih jezičkih sredstava govorimo o konkurentnim sredstvima. To su zapravo spoljašnji eksponenti iste dubinske strukture. Pojava dve strukture u identičnom kontekstu može biti hronološki, dijalekatski ili stilski (odnosno žanrovski) uslovljena (Grković-Mejdžor 2001: 6).

Kada je reč o konkurentnim sredstvima na nivou fonetike i morfologije situacija je jasna. Ako postoje varijante, njih ima dve: jedna je iz repertoara književnog jezika, a druga je karakteristika govorne baze. Ukoliko je dolazilo do njihovog mešanja unutar istog teksta govorimo o natrunjenosti crkvenoslovenskog jezika osobinama narodnog jezika ili o narodnom jeziku sa izvesnim crkvenoslovenskim elementima.

Na planu sintakse i leksike, međutim, često postoje više od dve mogućnosti, pri čemu su samo neke knjiškog karaktera, druge su neutralne, a treće su narodne boje. Izbor određenog jezičkog sredstva utiče na stilsko nijansiranje jezika, tj. na to da li je tekst pisan višim ili nižim stilom srpskoslovenskog. Otkrivanje odlika funkcionalnog stila srpskoslovenskog jezika na nivou sintakse podrazumeva, najpre, prepoznavanje slojeva unutra tog sistema, a tek posle i utvrđivanje frekvencijskog odnosa među njima. Stilski najvišem sloju pripadaju jezičke crte poreklom iz književnog jezika, tzv. knjiške crte (bez obzira da li je to strukturalna ili mehanička pozajmica iz grčkog), stilski neutralne su one koje su istovremena odlika i književnog i narodnog jezičkog sistema (s razlikom u učestalosti njihove upotrebe koja je funkcionalnostilski uslovljena: neka autohtono slovenska sredstva su u književnom jeziku učestalija), a najnižem sloju pripadaju crte koje su u tekst prodrle iz vernakulara (narodnog), a često imaju svoju konkurentnu formu iz potencijala književnog jezika.

Pod konkurentnim sredstvima na nivou rečenice podrazumevamo upotrebu infinitivnih i participskih konstrukcija, sa jedne, i upotrebu pojedinih tipova zavisnosložene rečenice sa druge strane u istim sintaksičko-semantičkim okolnostima. Do pojave konkurencije među navedenim sredstvima došlo je jezičkom evolucijom tokom koje su nominalna sredstva kao odlika starijeg tipa jezika polako zamenjivana verbalnim strukturama, tipološki mlađim sredstvom, ali su unutar sakralne sfere nastavila da postoje kao odlika uzvišenog jezičkostilskog izraza. Niži funkcionalni stil srpskoslovenskog podrazumeva frekventniju upotrebu konkurentnih sredstava iz potencijala starosrpskog jezika u odnosu na njihove knjiške ekvivalente. Međutim, pored navedenog niži funkcionalni stil se na rečeničnom nivou ogleda i u većem ili manjem prodoru vezničkih sredstava iz potencijala vernakulara (kao što su, na primer, apsolutni relativizator ili veznici izvedeni od **k*-osnova) kao i u načinu strukturiranja pojedinih tipova rečenice (tako se, na primer, ekstraponirane rečenice, rečenične strukture sa korelativima i sl. mogu smatrati odlikama govornog/živog jezika).

4 MORFOSINTAKSIČKE OSOBINE SRPSKOSLOVENSKOG JEZIKA

4.1 Istorijska sintaksa i sintaksičke promene

Interesovanje za sintaksu i njene promene postojalo je i pre nego što se lingvistika, kao disciplina, utemeljila. Glavni zadaci istraživanja bili su da se utvrde opšti principi, mehanizmi kao i zakonitosti razvoja jezika na sintaksičkom nivou, ali i uzroci koji su uticali na promene

u jeziku. U eposi mladogramatičara pokrenuta su neka pitanja koja su i danas aktuelna u istraživanju istorijske gramatike, a to je odnos između morfologije i sintakse, zatim princip rasta, problem reda reči u rečenici, gramatikalizacija, kao i jezički kontakt koji može biti uzrok nekih promena u sintaksi (Grković- Mejdžor 2004: 103).

Da bi se istorijska sintaksa potpuno istražila potrebno je da se uvidi sadašnja sintaksa nekog jezika u prošlosti, kao i kroz koje stadijume razvoja je ona prolazila. Promene reda reči u rečenici, sintagmi kao i pojedine gramatičke kategorije takodje spadaju u zadatak istraživanja. Veći problem kao što je, na primer, promena jezičkog tipa, koja se pokazuje u nekim podsistemima sintakse takodje spada u zadatke istraživanja. Upoređivanje sintakse nekih srodnih jezika kao i rekonstruisanje njihovih zajedničkih struktura, to jest, i rekonstruisanje izvornih jezičkih modela isto spada u predmet istorijske sintakse. Međutim te rekonstrukcije se svode na više nivoa. Neretko se u nesrodnim jezicima i u tim porodicama jezika sprovode analize i upoređivanje raznih tipova promena u sintaksi sa svrhom da se:

"utvrde moguće promene u sintaksi jezika, zatim odrede formalna ograničenja sintaksičke promene, objasni sintaksička promena i pokaže kako razumevanje prirode sintaksičke promene čini osnovu sintaksičke rekonstrukcije. Istraživanja ove vrste pružaju uvid u opšte mehanizme, operacije i principe sintaksičke promene, te odgovor na pitanje da li u ovom domenu postoje jezičke univerzalije" (Nav. delo, 104).

Sačuvani pisani dokumenti iz starijih jezičkih epoha čine osnovnu gradju istorijske sintakse. Ono što je važno da se tokom istraživanja u ispitanoj sinhronom preseku obuhvate razni tipovi tekstova, u smislu različitih žanrova i tema koje se obradjuju. Očigledno je da se istorijska sintaksa susreće sa puno teških, a ponekad i nerešivih problema. Poznato je da je broj sačuvanih spomenika, koji su od značaja za analiziranje sintakse, veoma ograničen. Te je s toga i broj konstrukcija, tipova i sredstava sintakse, ali i kontekst u kojem se realizuju veoma ograničen. Razni spoljni faktori kao što je uništavanje ili propadanje spomenika, ali i opšte istorijske prilike uticali su na ovu situaciju. Za vreme od XII do XV veka, na srpskoslovenskom jeziku, postojalo je dosta materijala u vidu povelja i pisama, ali već u nešto kasnijem periodu, zahvaljujući političkim i istorijskim prilikama, kada se gase mnoge državne kancelarije i prestaju da se izdaju takva dokumenta, i ova gradja slabi. Dok favorizovanje konkretnih tipova dokumenata, žanrova ili tekstova od strane određenog tipa kulture, može se uticati i na vrstu i na karakter pismenosti u celini.

"Tako je srpska srednjovekovna homogena diglosija, odlika kulturnog areala *Slavia Orthodoxa* i refleks vizantijskog modela upotrebe jezika, kroz komplementarnu

distribuciju narodnog i srpskoslovenskog jezika u pismenosti u suštini onemogućila razvoj književnosti na srpskom narodnom jeziku, onemogućavajući istoričarima jezika uvid u upotrebu narodnog jezika u čitavom opsegu žanrova“ (Nav. delo, 105).

Ono što predstavlja veliki problem u proučavanju istorijske sintakse, je što se ona bavi mrtvim jezicima, tako da semantička i funkcionalna tumačenja sredstava sintakse, mogu u stvari biti hipotetička, i postoji mogućnost da se modeli koje sadrži savremeni jezik projektuju i u dublju prošlost. U pisanim tekstovima u kojima se javljaju iskazi sa gramatičkim pravilima određene epohe u kojoj je nastao, takodje se pojavljuju u nekim iskazima i konstrukcije koje su u vreme nastanka tih tekstova bile arhaične, kao i konstrukcije koje su kada je pitanju red reči, odstupale od norme zbog metričkih razloga. Takve konstrukcije su se obično sretale u pravnim i religioznim tekstovima. Praćenje razvoja sintaksičkih struktura često je onemogućavalo nepostojanje različite žanrovske gradje u starim pisanim spomenicima. Pitanja koja se postavljaju u istraživanjima odnose se na sintaksičke razlike između starih tekstova koji su bili poetski i mlađih tekstova koji su bili proznog karaktera. Treba istražiti da li su žanrovske razlike koje su uticale na realizaciju jezika posledica tih sintaksičkih promena ili su stvarne, nastale u toku vremena.

Pitanje uticanja više jezičkih sistema, se postavlja kod prepisivanih tekstova, kod tekstova koji su se kroz dugu tradiciju usmenim putem prenosili ili kod tekstova koje je zahvatilo više tekstualnih redakcija. Činjenica da su isključivo pisani tekstovi, a ne i iskazi koji su se oslanjali na glasovnu realizaciju dostupni analiziranju, predstavlja vidno ograničenje.

Pored pisanih dokumenata od velikog značaja za istraživanje sintakse je i izvorna dijalekatska sintaksa koja čuva stare modele, zahvaljujući tome što nije bila izložena standardizaciji, kao svi pisani jezici. Primer za to predstavlja rečenica sa inkorporiranim referentom, koja je postojala još u srpskoslovenskom jeziku, dok se ovakav tip rečenice u ostalim jezicima retko javlja (Nav. delo, 106). Treba napomenuti da se radi o arhaičnoj konstrukciji, dok je tip relativne rečenice postonovana nominalnoj reči standardizovan u savremenom književnom jeziku. Dakle, u pisanim tekstovima možemo naći dokaz o postojanju tri tipa relativne rečenice, koje takodje svedoče i o tri hronološka sloja koja su se desila u razvoju ovih rečenica. Ovaj najstariji primer sa inkorporiranim referentom, koji se u srednjovekovnim pisanim spomenicima, još samo u savremenom dijalektu našeg jezika može naći.

Arhaične sintaksičke crte čuva, u svakom slučaju, narodna književnost, u kojoj se može naći i ponavljanje predloga koje se koristilo kao sredstvo metrike i to u epskoj srpskoj poeziji. Razni iskazi poput *Bog ti pomogao* i *Bog ti dobro dao*, svedoče o drevnoj funkciji slovenskog participa perfekta. Još u praslovenskom jeziku su *-l* forme, nazvane particip perfekta, služile za stvaranje inovativnih glagolskih oblika, i to perfekta, potencijala i pluskvamperfekta: **glagolalъ jesmъ*, **glagolalъ běahъ/ běhъ*, **glagolalъ bimъ/ byhъ*. Svi ovi oblici koji su prvo imali *modalno* značenje, kasnije postaju deo složenih glagolskih oblika (Nav. delo, 107).

Prvobitna modalna funkcija oblika na *-l*, izgubljena još u praslovenskom sistemu, međutim ostala je sačuvana u rečenicama tipa *Bog ti pomogao*, koje dokazuju specifičnost konstrukcija u sintaksi. Treba napomenuti da se u savremenoj sintaksi ovaj perfekt naziva *modalni* perfekt, ali se tumači kao forma izvedena od perfekta. Dakle, još jedan važan izvor u proučavanju sintakse predstavljaju i narodne izreke, jer vekovima uspevaju da zadrže stare nepromenjene crte jezika.

4.1.1 Metode istorijske sintakse

Za proučavanje istorijske sintakse koriste se metode *unutrašnje rekonstrukcije* i *komparativna metoda*. Prvi korak koji se primenjuje u istraživanju je metoda unutrašnje rekonstrukcije, njoj prethodi upoređivanje podataka srodnih jezika da bi se uspostavili izvorni modeli. Ovom procedurom se na osnovu gradje, koja je iz sinhronog opisa nekog jezika, rekonstruišu stariji stadijumi u njegovom razvoju. Ova metoda već se dugo uspešno primenjuje u istorijskoj fonologiji i morfologiji (Nav. delo, 108). Ono što treba napomenuti jeste, da se i saznanja do kojih se dolazi jezičkom tipologijom, a to su nalazi iz fonetskih i fonoloških pojava, isto primenjuju u ovoj metodi. Poznata pojava je da se indoevropski koreni, bez krajnjeg konsonanta završavaju se dugim vokalom (Nav. delo, 108). Da dug vokal, može biti i modifikacija kratkog vokala koja je stvorena kompenzatornim duženjem posle nestajanja konsonanta, koji je zauzimao mesto iza vokala, ukazuju podaci različitih jezika. Time se može zaključiti da je vokal prvo u svakom korenu morao biti kratak i da su tim duženjem kratkih vokala nastajali dugi.

Ova metoda je obilovala ograničenjima. Unutrašnja rekonstrukcija je u nekim primerima i bez upotrebe komparativne metode davala rezultate, kao u pojavi kada je kontekstom uslovljena neka glasovna promena. Takodje postoje primeri gde samo metoda unutrašnje rekonstrukcije nije dovoljna, a to je u primeru kada dodje do pojave potpunog

stapanja fonema.

U vezi primene ove metode u istraživanju istorijske sintakse postoje mnoga oprečna mišljenja. Dok jedni istraživači zagovaraju ovaj metod (Fox 1995), drugi pak smatraju da ova metoda nije sasvim dovoljna u raznim proučavanjima (Jeffers 1976). Da je ovaj metod ipak primenljiv pokazuje pojava ponavljanja predloga u okviru imeničke sintagme s atributom i apozitivne konstrukcije, koja se pojavljuje u srpskoslovenskom jeziku. Međutim, odgovarajuće konstrukcije ali bez ponavljanja predloga takodje se javljaju u istim tekstovima. Tako ova dva modela sa ponovljenim predlogom i bez njega, predstavljaju očigledno površinske alternacije iste dubinske strukture. Kod ova dva modela postavlja se pitanje u vezi starosti struktura, u smislu da se ustanovi da li postoji kontekstualna ili kakva druga uslovljenost realizacije ove dve mogućnosti. Sama analiza gradje pokazuje da se ponavljanje predloga po pravilu javlja u odredjenim kontekstima, i to u: slučaju apozicije u formulama, kao sredstvo emfaze i u atributskim konstrukcijama u slučaju nemarkiranog reda reči. Kada se ove činjenice povežu sa pomenutim zaključkom do kojeg su došla istraživanja istorijske sintakse da pojavom novije strukture starije sintaksičko sredstvo ne nestaje odmah iz jezika već menja svoje mesto u sistemu, postajući tako stilski markirana kategorija dolazi se do zaključka da je model sa ponavljanjem predloga stariji. „Ovaj primer pokazuje da se dve alternativne konstrukcije javljaju u odnosu markirane (sa ponovljenim predlogom) i nemarkirane (bez ponovljenog predloga), potvrđujući da se markirana konstrukcija razlikuje od nemarkirane na barem tri načina:

- a) markirana konstrukcija je strukturno složenija (jer ponavlja predlog);
- b) markirana konstrukcija je manje frekventna (jer se ostvaruje u ograničenim kontekstima i uslovima);
- c) markirana konstrukcija je kognitivno složenija, u smislu potrebne pažnje, mentalnog napora ili vremena procesuiranja informacije (jer je reč o pisanom tekstu) (Nav. delo, 110).

Ova metoda unutrašnje konstrukcije nije se primenjivala isključivo u poredjenjima konkurentnih sredstava. Već je neophodno da se u jeziku, prate odnosi sintaksičkih i morfoloških modela, budući da morfološke strukture mogu da pomognu da se rasvetle sintaksičke promene, jer postoji bliska veza izmedju rečenične strukture i strukture reči.

Ono što je u ovim razmatranjima ključno jeste da se neke morfološke strukture oblikuju po bazičnim sintaksičkim obrascima ili pak postoji mogućnost da nastaju morfologizacijom tih sintaksičkih struktura. Da bi se sintaksa rekonstruisala, od velike

pomoći mogu biti te morfološke strukture koje dokazuju ranije sintaksičke stadijume, čak i kada se u jeziku obrasci sintakse promene.

Zanimljivu pojavu predstavljaju objekatske složenice, čija struktura je objekat + glagol. Pretpostavlja se da je arhaični red reči OV, dok je u savremenim slovenskim jezicima dominantniji red reči glagol + objekat (VO). Po mišljenju Jasmine Grković-Mejdžor, ove složenice kada su postale neproduktivne, mogu se dalje smatrati kao reprodukovani okamenjeni obrasci. Kao dokaz ovoj tvrdnji ona prilaže hilendarski prevod romana *Varlaam i Joasaf*, iz XIV veka. U kome se od 101 objekatskih složenica koje su napisane u srpskoslovenskom tekstu, čak 98 imale objekat u prvom delu reči, što ona smatra da je prevodilac izvršio inverziju tvorbenih osnova (Nav. delo, 111). Da li je struktura OV objekatskih složenica zaista predstavljala raniji red reči u jednom iskazu daće komparativna metoda.

Ovu metodu primenjuje komparativna gramatika kako bi rekonstruisala neki prajezik. Komparativna metoda se zasniva na tvrdnji da ako su u nekim srodnim jezicima neki oblici i značenje nekih elemenata bliski, da imaju i zajednički izvor. Kao što se u nekim slovenskim jezicima javljaju reči čiji vokali u korenu vode poreklo vokala iz praslovenskog jezika. Kao, na primer, u staroslovenskoj reči *рѣка* (*ruka*), čiji je nazal zadnjeg reda bio izvorni vokal u korenu. Da bi se ove tvrdnje i potvrdile moraju se rekonstruisati svi raniji stadijumi razvoja svakog slovenskog jezika, u pretpismenom dobu, ponaosob. Tako se ovom metodom, kao što smo u prethodnom pasusu pomenuli objekatske složenice, dolazi do zaključka da su te složenice koje su imale strukturu *objekat + glagol* zaista bile arhaične. Takodje i imena sa negacijom, iz indoevropskog nasledja, koje po svom morfološkom sastavu odgovaraju složenicama, daju vredan podatak u daljem izučavanju istorijske sintakse.

Kada se govori o ovoj metodi, postavlja se pitanje da li je uopšte moguće primeniti komparativnu metodu u istorijskoj sintaksi. Ono što je jasno je da se principi ove metode ne mogu direktno primeniti na fonološke i morfološke rekonstrukcije (Jeffers 1976: 5). U fonološkoj rekonstrukciji postoji ograničen sistem fonema čiji se odnos može pratiti u ograničenom nizu srodnih leksičkih jedinica, dok u sintaksi ne postoji ograničen niz rečenica koje se ostvaruju u ograničenom broju konteksta, jer je sintaksa *sistem obrazaca*, te se stoga samo obrasci mogu pratiti.

Spoj ove dve metode, unutrašnjeg rekonstruisanja i komparativne metode, značajan je da bi se utvrdili neki *hronološki slojevi* sintakse. To bi značilo da u jednom jezičkom sistemu ima kategorija u hronološkom pogledu koje su različitog porekla.

Medjutim kada se radi o sintaksi, tada se pod pojmom *hronološki slojevi* smatra koegzistencija konkurentnih sintaksičko-semantičkih sredstava u istom sistemu, koja takodje svedoči o prelaznoj fazi na putu sintaksičke pojave (Nav. delo, 115).

Takvi primeri se mogu naći u srpskoslovenskim modalnim konstrukcijama, koje mogu izraziti neophodnost vršenja neke radnje. Ovo značenje je moguće iskazati na tri načina:

- a. glagol *biti* u ličnom glagolskom obliku + dativ + infinitiv
- b. konstrukcije sa predikativom *mr̃b̃r̃* (sa ili bez infinitiva, redak predikativ)
- c. konstrukcije s bezličnim glagolom *mr̃b̃oyr̃* (najmladje sredstvo) (Nav. delo, 115).

Tako se u gradji srpskoslovenskog jezika javljaju dva *hronološka sloja*, jedan stariji *dativ + infinitiv* i konstrukcija sa predikativom *mr̃b̃r̃*, koja je sve više slabila kao produktivno jezičko sredstvo. I to mesto je postepeno zauzimao noviji iskaz sa modalnim glagolom. Osobina koja može pokazati da li je neko jezičko sredstvo arhaično, jeste niska frekvencija te sintaksičke crte.

Egzistencijalne konstrukcije koje su se pojavljivale sa glagolom *biti*, bile su dominantne u srpskoslovenskom jeziku u XIV veku, medjutim 1347. godine se javlja u jednoj povelji cara Dušana, i sa glagolom *imati*. Ovde će primena metode unutrašnje rekonstrukcije dati odgovor da se u ovakvim rečenicama isključivo javlja glagolom *biti*, ali će dalji razvoj jezika potvrditi rasprostranjenost glagola *imati*. Zbog toga se smatra da ovaj primer sa glagolom *imati* iz XIV veka, predstavlja sintaksičku inovaciju (Nav. delo, 116). Isti zaključak daće i komparativna metoda. Pošto se ova pojava sreće i u drugim balkanskim jezicima, onda se još približnije može nazvati i balkanskom inovacijom, koja u XIV veku, putem pisanih tekstova ulazi u srpski jezik.

4.1.2 Odlike sintaksičke promene

Promene sintakse koje se dešavaju vekovima predstavljaju dug proces u odnosu na morfološke i fonološke promene koje se dešavaju u jeziku. Osobine koje odlikuju sintaksičku promenu su postupnost promene i trajnost dubinskih sintaksičko-semantičkih struktura i opozicija u jeziku. Najpre starija kategorija u procesu promene menja svoje mesto u sistemu, onda postaje markirana, obojena stilski. Zatim kao takva, potpuno nestaje iz sistema, zadržavajući se samo u okamenjenim izrazima. Ponekad se ova kategorija kao markirana

javlja i u emfatičkim rečenicama, i na kraju postaje, u nekim odredjenim strukturama, marker. Kada su u pitanju dubinske strukture, kao i opozicije, ali i krupni procesi sintakse oni se u jeziku veoma sporo menjaju. Za razliku od njihove primene, od aspekata formalnog ponašanja i morfosintaksičkog enkodiranja koji doživljavaju veoma raznovrsne promene (Nav. delo, 117). Bitno je razlikovati promene vezane za površinsku strukturu, kada se dubinska struktura ne menja i promene koje se vezuju samo za dubinsku strukturu u jeziku. Moguće je napraviti i poredjenje sa promenama na morfološkom planu. Jednina, dvojina i množina su tri indoevropska gramatička broja koja je praslovenski čuvao. Zatim promene nastavaka raznih padeža i glagolskih oblika, koje su bile fonetske, nisu promenile same funkcije tih gramatičkih kategorija. Medjutim kada se izgubila dvojina iz većine slovenskih jezika, tada se menja sama struktura gramatičkog sistema, jer je nastala opozicija jednina-množina. Ipak izmedju sintakse i morfologije postoji krupna razlika u ovoj oblasti. Dok su u razvitku sintakse stvari složenije, morfologija se vezuje za površinsku strukturu.

Kada se govori o uzrocima u sintaksičkim promenama, treba reći da su oni mnogostruki i da se često prepliću. Na primer, komunikativni faktori mogu da izazovu promenu, medjutim ta promena je ograničena unutrašnjim principima gramatike, kako konkretnog jezika tako i univerzalnim strukturama (Nav. delo, 119). Zadatak pronalaska kako raznih unutrašnjih tako i spoljašnjih uzroka promena pripada, u svakom slučaju, lingvistici. Ono što u ispitivanjima promena u sintaksi treba imati na umu, jeste da je interakcija unutrašnjih uzroka česta, ali i različita.

Poznato je da jezik kao jedna celina uspeva da održi vrstu ravnoteže, markirajući važne gramatičke kategorije u nekom jeziku. Kada se u jednom jeziku dese promene na jednom nivou, to automatski izaziva i promene na nekom drugom nivou. To se dešava kako bi se komunikacija olakšala. Ova pojava može se jednostavnije objasniti kroz primer, kada usled neke fonetske promene dodje do gubljenja neke morfološke distinkcije, sistem u tom slučaju reaguje tako što uvodi novi nastavak za datu kategoriju. Tako u istoriji različitih jezika, usled morfološkog stapanja dve kategorije koje su funkcionalno različite, dolazi do sličnih promena. Ovim načinom mogu takodje i morfološke promene da izazovu sintaksičke promene. U slučaju da dodje do dvosmislenosti u sintaksičkim konstrukcijama, izazvanih gubljenjem morfoloških kategorija, jezik će pribеći nekim sredstvima koja će ukloniti višeznačnost tog iskaza i tako će doći do stvaranja sintaksičke inovacije. Jedan od primera predstavlja pojava gubljenja padeža koja stvara fiksni red reči. Kao što je poznato, u srpskom jeziku, gde postoje padeži, nema fiksnog reda reči već samo osnovnog.

Ukoliko u rečenici dodje do zamene reda reči, to neće izazvati promenu hijerarhije rečeničnih članova. Tako da u jezicima koji ne poseduju fiksni red reči, zamena konstituenata u rečenici primenjuje se zbog stilskih razloga.

Neki od unutrašnjih uzroka u promeni sintakse u nekom jeziku, mogu se objasniti i kretanjem tog jezika ka nekom odredjenom tipu. Ova pojava može biti izazvana raznim faktorima, kao što su fonetski, morfološki, a ponekad i spoljnim uticajem.

“Kretanje jezika je bilo usmereno i vodilo je ka preoblikovanju jezičkog tipa na svim jezičkim nivoima. U praslovenskom jeziku postojale su dve krupne tendencije ovakve vrste. Jedna je vodila ka tipu jezika otvorenih slogova, a druga ka jeziku koji odlikuje harmonija po palatalnosti vokala i konsonanata u istom slogu“ (Nav. delo, 121).

Ove promene tipa ostvarile su se kroz niz glasovnih promena, u oba slučaja. One su izazivale dalje velika pomeranja u morfološkom sistemu. Zato je jezička tipologija od značaja da se razume sam proces u istorijskoj sintaksi, koja se služi *implikaciono-tipološkom* metodom, polazeći od *implikacionih univerzalija* (Jakobson 1966: 272-274). One omogućuju da se donekle sintaksičke promene predvide, pri čemu su nalazi sinhrona tipologije polazište u dijahronim tipološkim istraživanjima. Može se reći da je do sada u dijahronoj sintaksi najviše proučavana tipologija reda reči i promene u ovoj sferi (Nav. delo, 121).

Kako kroz razne promene složenost gramatike nekog jezičkog sistema raste, tako u trenutku dolazi i do sintaksičke promene čiji je cilj da se ponovo uspostavi transparentnost, što bi značilo da se približi dubinskim i odgovarajućim strukturama. Sama promena se dešava u jezičkoj dubinskoj strukturi, koja zatim izaziva ostale površinske promene. Moglo bi se reći da se ovim principom stepen složenosti u površinskoj strukturi, na neki način, kontroliše.

Faktori koji utiču na promene u sintaksi mogu biti još i spoljašnji. Oni se odnose na jezički kontakt. Kada između dva ili više jezika različitog tipa, dodje do međusobnog uticaja, nastaju sintaksičke promene koje se ostvaruju pozajmljivanjem.

Ovaj mehanizam se može ostvariti kao čisto preuzimanje sintaksičkog modela ili drugačije rečeno direktno pozajmljivanje. Mali broj kalkova koji je nastao kopiranjem nekih grčkih sintaksičkih struktura, a najviše infinitivnih i participskih konstrukcija, zabeležen je u staroslovenskom jeziku (Grković-Mejdžor 2001: 14). Za princip pozajmljivanja može se reći da ne zavisi od sintaksičkog razvoja, ali su dužina i tip kontakta, kao i stepen razvijenosti kulturne zajednice koja je u kontaktu i tipovi kultura od značaja za njegovo trajanje kao i u kojoj meri će se primeniti.

Kada je reč o izumrlim jezicima, a posebno o rekonstrukciji njihove sintakse nekada nije moguće odrediti da li su sintaksičke konstrukcije u njemu izvorne ili su ipak posledica uticaja nekog drugog jezika. Tako bi bilo, da su slovenski jezici nestali i da pisanih spomenika nije bilo, i sa staroslovenskim jezikom. Zahvaljujući savremenim slovenskim jezicima i njihovim dijalektima, kao i sačuvanim pisanim spomenicima sastavljenim na srpskoslovenskom jeziku, moguće je u staroslovenskom odrediti crte koje su izvorne, a koje su nastale posredstvom nekog nekog drugog jezika.

Tip pozajmljivanja koji se može nazvati indirektnim pozajmljivanjem je, kada uticaj nekog drugog jezika podstiče razvijanje neke nove sintaksičko-semantičke konstrukcije koje dolaze iz jezika primaoca. Ovakav tip uticaja je ostvaren i u sistemu slovenskog jezika, koji sadrži konstrukcije kao što je apsolutni nominativ, nasledjen od participskih konstrukcija indoevropskih jezika. Isti slučaj je i sa apsolutnim dativom iz staroslovenskog koji se razvio iz grčkog.

„Medjutim, iako je podsticaj bio strani jezik za stvaranje apsolutnog dativa, njegova konstrukcija je ipak dobila slovensko obeležje, jer je za padež dubinskog subjekta odabran dativ, koji je već u praslovenskom bio padež dubinskog subjekta u slučajevima kada se on nije manifestovao kao površinski subjekat“ (Nav. Delo, 125).

U procesu učenja drugog jezika kada se unose elementi maternjeg jezika, tada se javlja pozajmljivanje kao uticaj supstrata koji nestaje prenoseći sopstvene sintaksičke osobine na neki drugi jezik. Zbog toga postoji mišljenje da su se upravo padeži na balkanskom području gubili, jer su se govornici tog područja susrećući se sa ne tako jednostavnim latinskim deklinacijama, uprošćavali sistem primenom predložkih konstrukcija.

Još jedan primer jezičkog uticaja predstavlja *jezička konvergencija*, kojom nastaju tipološki jezički savezi. Pretpostavka o konvergentnom razvoju više nesrodnih ili delimično srodnih jezika koji se nalaze u susedstvu podrazumeva da se ovi jezici međusobno približavaju, a posebno u svojo morfosintaksičkoj strukturi, uniformišući svoj tipološki profil (Nav. delo, 126).

Pored svih navedenih jezičkih faktora nesumnjivo je da i društvenojezički faktori imaju bitnu ulogu u uticanju na razvoj jezika. Vanjezičkim uzrokom sintaksičke promene smatra se nastanak pismenosti. Budući da pisani jezik ne raspolaže sredstvima kao i govorni jezik, misleći na intonaciju ili gestove, tako je pismenost podsticaj za razvitak i usavršavanje

novih sintaksičkih sredstava, jer su različiti uslovi stvaranja govornog i pisanog jezika. Njihove razlike treba imati na umu kada se rekonstruiše sintaksa, jer je svaki rekonstruisani jezik po prirodi govorni, i na njega se ne mogu primeniti razni sintaksički modeli koji karakterišu pisani jezik (Bauer 1972: 27).

Primer za ovu pretpostavku predstavlja nastanak zavisnih rečenica. Hipotaksa tadašnjeg staroslovenskog jezika je bila najsnažnije izložena uticaju grčkog jezika. Taj uticaj je pogodio upravo ona polja gde nisu bila izgrađena sintaksička sredstva u slovenskom sistemu (Grković-Mejdžor 2001: 19). Pošto je hipotaksa bila manje pogodna za govorni jezik, jer u komunikaciji opterećuje memoriju učesnika, a samim tim utiče i na efikasnost razmene informacija, hipotaksa bila je pogodnija za pisani jezik, jer se veliki broj informacija, sa manjim brojem sintaksičkih elemenata prenosio. Zbog svojih specifičnih uslova u kojima je nastao, staroslovenski jezik, odmah u početku razvio je složen sistem zavisnih rečenica, po ugledu na grčku hipotaksu, dok je nastanak hipotakse u narodnim pisanim jezicima, trajao mnogo duže. Poznato je da pisani jezik ima ulogu da ubrza i podstakne razvoj zavisnih rečenica.

Pored toga je i standardizacija u vidnoj meri uticala na ovaj proces. Tako se u državnim kancelarijama srpskoslovenski brže standardizovao, iz kojih su i nastajali zvanični dokumenti, dok se u nekim pismima pojedinaca koja su čak i kasnije nastala, može primetiti daleko jednostavnija sintaksa. Arhaičnost struktura sintakse meri se i periodom nastanka kao i standardizacijom pismenosti. Primer predstavlja i srpskolovenski jezik, koji je očuvao drevne sintaksičke modele, zahvaljujući pismenosti. Zato uvek treba imati na umu i razvoj pismenosti kada se proučava istorijska sintaksa. Ovo treba povezati sa već napomenutim značajem koji dijalekatski materijal pruža u istraživanjima sintakse, jer što je duža epoha pismenosti nekog jezika, to je i vreme duže u kojem se sintaksički modeli primereni jeziku pismenosti usavršavaju (Nav. delo, 130).

4.1.3 Mehanizmi koji utiču na promene u sintaksi

Prema mišljenju Grković-Mejdžor, u sintaksičkoj promeni postoje tri važna mehanizma, a to su *reanaliza*, *generalizacija* i *pozajmljivanje*. Pod pojmom reanaliza podrazumeva se jedan mehanizam koji vrši promene u dubinskoj strukturi jednog sintaksičkog obrasca, i tada dolazi do promene u površinskoj strukturi, koje su, međutim, izvršene posredstvom drugih mehanizama. Reanaliza takodje izaziva i promene kada je u pitanju red reči. Budući da kada

se u jednom trenutku zavisna rečenična struktura razvija pomoću reanalizom, mora doći do promene u redu reči. Nastanak reinterpretacije rečenicnih ili konstituenata diskursa može isto biti i proces reanalize. Promene koje takodje mogu dovesti do pojave reanalize, jesu promene površinske strukture izazvane fonetskim i morfološkim faktorima. Kako je ovaj mehanizam jedan od onih kojim se promena sama ostvaruje, obično ostali mehanizmi i operacije slede koji najzad dovesti do krajnje promene u sintaksičkom modelu. Primer ovakvog procesa jeste nastanak relativne rečenice u slovenskim jezicima.

Pod pojmom *generalizacije*, koja predstavlja drugi mehanizam u sintaksičkim promenama, podrazumeva se uopštavanje pravila i mogla bi se uporediti sa analogijom. Pošto reanaliza izaziva usložnjavanje gramatike jednog jezika, generalizacija dovodi rezultate reanalize u sklad s ostatkom postojeće gramatike uklanjanjem izuzetaka i nepravilnosti (Nav. delo, 132).

Istiskivanje infinitiva vezom *da + prezent*, koje se dogodilo u slovenskim jezicima, kojem pripadaju i neki srpski dijalekti može se isto pripisati procesu generalizacije.

Pored raznih faktora, mehanizama i uzoraka postoje još i dva principa koja odlikuju promene u sintaksičkoj strukturi. To je princip *izomorfnosti* i princip *rasta* (Nav. delo, 133). Ovaj prvi princip se temelji na tvrdnji da sintaksa nije proizvoljna, nego izomorfna, što se dokazuje raznim principima u sintaksičkoj organizaciji.

Drugi princip *rasta*, zasniva se na tvrdnji da su oblici koji su jednostavniji po strukturi u odnosu na složenije strukture primarni. Kao primer ovog principa može se pomenuti kada se u indoevropskim jezicima sistem nezavisnih rečenica razvio u zavisne rečenice.

Na kraju, na osnovu svih navedenih važnih činjenica može se doći do opšteg zaključka, da se sve sintaksičke promene moraju proučiti i istražiti sa različitih tački gledišta, kako bi se tačno mogao utvrditi razvoj koji se dogodio u sintaksičko-semantičkim konstrukcijama.

U literaturi I.Grickat (1975: 32) navodi se da su fonetika i morfologija staroslovenskog jezika u potpunosti preuzete iz slovenskog makedonskog dijalekta iz okoline Soluna, dok se on, kao književni jezik, od narodnog na čijoj osnovici je nastao, najviše razlikuje na nivou sintakse i leksike, tj. da su sintaksa i leksika oblikovane, tj. stilizovane pod grčkim uticajem. Ovakva situacija uzrokovana je ne samo time što su prvi tekstovi na staroslovenskom jeziku prevodi sa grčkog jezika, već i širim kulturnim kontekstom. Srednjovekovno poimanje sveta bilo je obeleženo sakralnim tipom kulture, a to je značilo

saobraženost sakralnog teksta sa svojim izvornikom-originalom (Grković-Mejdžor 2001: 5). Sa druge strane, opštelingvistička je činjenica da nijedan pisani jezik ne reprodukuje verno svoj dijalekat – razlike su uočljive upravo na nivou sintakse i leksike, a uslovljene su prvenstveno različitim komunikativnim funkcijama pisanog i govornog jezika.

Kad govorimo posebno o uticaju grčkog jezika na sintaksu prvog slovenskog književnog jezika, treba naglasiti da je taj uticaj mogao biti različitog karaktera. Među sintaksičkim pozajmljenicama iz grčkog u staroslovenskom jeziku razlikuju se grecizmi i vizantinizmi. Naime, pored toga što je pisani grčki jezik, obremenjen hiljadugodišnjom pisanom tradicijom, putem prevoda uticao na sistem staroslovenskog jezika dopunjujući ga neophodnim izražajnim sredstvima kako bi se oformio jezik dostojan svog sociolingvističkog statusa, treba imati na umu i to da je i govorni grčki jezik, u uslovima dugovekovnog kontakta slovenskog i grčkog stanovništva na Balkanu, mogao uticati na jezik Slovena.

Pozajmljenice iz pisanog grčkog jezika nazivaju se grecizmima, a vizantinizmi predstavljaju crte koje su se razvile u govoru solunskih Slovena, govoru u kontaktu sa živim grčkim i tako ušle u književni jezik (Grković-Mejdžor 2001: 13). Među pozajmljenicama je, pritom, zabeleženo veoma malo jezičkih sredstava koja su okarakterisana kao pozajmljenice nestrukturalnog karaktera, tj. kao sredstva koja su „negramatična“ ili „polugramatična“. Mehaničkim pozajmljenicama ili pravim kalkovima smatraju se sledeće crte: upotreba predložko-padeške veze *vb + akuzativ* za označavanje cilja ili svrhe, konstrukcija *akuzativ + infinitiv*, *яко + infinitiv* u rezultativnom značenju, gradacioni genitiv, gradacioni dativ, perfektivni prezent u funkciji imperativa, konstrukcija dva uzastopna glagola govorenja (Nav. delo, 14).

U staroslovenskim spomenicima, međutim, mnogo češće se sreću strukturalne pozajmljenice, tzv. sintaksički neologizmi, koje su se manifestovale na više načina: ili je sintaksički potencijal određenog sredstva, latentno prisutnog u slovenskom jezičkom sistemu, aktiviran pod uticajem grčkog jezika (upotreba veznika kao što su, na primer, *ašte* ili *bo*, upotreba *iže*-konstrukcija, upotreba apsolutnog dativa i sl.) ili je grčki uticao na izbor jednog od nekoliko sinonimnih sredstava (bira se ono sredstvo koje je najbliže jeziku originala i na taj način se nekim slovenskim sredstvima povećava frekvencija ili se podržava odumiruće sredstvo, arhaičnije u tipološkom smislu) (Nav. delo, 15-18).

Sve ukupno posmatrano može se reći da su na nivou sintakse domen infinitivne, participske fraze, kao i složene rečenice najviše zahvaćeni ovim uticajem. Ovakva situacija

ne začuđuje, ako se uzme u obzir da se razvoj složene rečenice vezuje tek za period nastanka zasebnih slovenskih jezika, te da je na njeno konstituisanje u velikoj meri izvršilo uticaj i širenje pismenosti, a neke formulacije, kao i neke participske ili infinitivne konstrukcije, svojstvene su samo pisanom, tj. književnom, jeziku.

Sa druge strane, pored sintaksičkih kalkova i neologizama, u okviru staroslovenskog sintaksičkog sistema može se uočiti i sloj autohtono slovenskih jezičkih crta, među kojima se razlikuju opšteslovenske crte i crte koje su u staroslovenski jezik prodrle pod uticajem dijalekatske baze.

Srpskoslovenski jezik, kao varijanta zajedničkog crkvenoslovenskog jezika koji je uživao visok društveni status u okviru kulturnog areala Pravoslavne Slavije, nasleđuje karakter, tj. komunikativnu funkciju staroslovenskog – on ostaje jezik za komunikaciju sa Bogom, te se u tekstovima sakralnog, kulturnog karaktera kroz ceo srednji vek čuvao skoro nepromenjen. Njega je, dakle, odlikovala stroga jezička norma koja je fiksirana još sa prvim prevodima bogoslužbenih tekstova sa grčkog na staroslovenski iz vremena Ćirila i Metodija, sa minimalnim redakcijski obeleženim razlikama na fonetskom nivou u odnosu na staroslovenski (Grković-Mejdžor 2007: 428).

Sasvim je drugačija situacija sa tekstovima nesakralnog karaktera. Jezik u njima nije bio sputan određenim obrascima niti rečju Božijom, već je njegova upotreba slobodna. Jezik je u ovim delima u osnovi književni, a njegova konkretna realizacija bila je uslovljena drugim faktorima: sadržajem, potom svojom pragmatičkom (komunikativnom) funkcijom, jezikom originala (ako je u pitanju tekst prevodne literature), prevodilačkom školom koja ih je iznedrila, ali i stepenom obrazovanosti samog pisca (Grković-Mejdžor: 2004). Raznolikost faktora koji su mogli uticati na konkretnu realizaciju jezika u tekstovima nesakralnog karaktera uslovlila je nepostojanje ustaljenog repertoara sintaksičkih obrazaca koji odlikuju stil ovih dela, te repertoar tih obrazaca varira od dela do dela. Jezička norma je, dakle, u ovim delima bila fleksibilna.

Kada se govori o proučavanju sintaksičkih pitanja lako se dolazi do zaključka da je njih teško sakupiti u neke spiskove i klasifikovati ih, pogotovu što se neka od njih pojavljuju na više nivoa, a pri tome je sama sintaksa jedna od složenijih oblasti. Jedan od primera predstavljaju pitanja rekcije koja mogu biti kako sintagmatična tako i rečenična, ili čest problem predstavlja javljanje predloga *k*. Ono može imati vremensko značenje, pokazivanje dvojstva ili da bliže opiše neki glagol. Tako se može reći da su granice između raznih lingvističkih poddisciplina vrlo promenljive. Značenja padeža i njihovih odnosa,

zatim značenja temporalnih i netemporalnih glagolskih oblika, kao i pitanja vezana za ispitivanje glagolskog vida i roda, predstavljaju nominalne i verbalne probleme sintakse. Dok sintagmatsko-sintaksičke pojave, obuhvataju kada se, na primer, veznikom *i* povezuju imenice ili glagolski oblici, što će u prvom slučaju predstavljati sintagmatsku pojavu, a ne rečeničnu sintaktičku. Ono što bi se još moglo razmatrati u okvirima sintagmatsko-sintaksičkih pojava je i sam red reči u rečenici. Pored ovih podela u sintaksi, svakako posebne tipove u zavisnim rečenicama predstavljaju pojave koje označavaju šire tumačenje unutrašnjeg sadržaja neke reči u rečenici.

Uz to postoje i pitanja koja se odnose na modalitete izražavanja celih, zaokrugljenih rečenica (Grickat 1972: 78).

4.2 Prikaz padežne upotrebe

Genitiv.

Prodiranje predloga *od* u sintagme predstavljalo je jedan od osnovnih problema kod genitiva, jer su one prvobitno bile bez njega. Postoje različiti ablativni i srodni obrti tipa, na primer: *svaki vas, zdrav te bolesti, nedaleče monastira Krušedola*. Isto i uz komparative: *lepši vas*. Adnominalni genitivi mogu biti i za ono vreme manje obični, ukoliko u ulozi nomena stoji neuobičajena reč za takvu konstrukciju: *остави множества моихъ прѣгрѣшенихъ*. Širenje konstrukcije sa predlogom *od* smatra se opštom. Pored nje se pojavljuje i predlog *do* uz genitiv, kao u primeru izraza „*doutu mьста того* koji je bio zamenjen tipom *doutu do mьста того*” (Grickat 1972: 79). U toku razvoja jezika na srpskom području, javlja se i kvalitativni genitiv. Medjutim, njegova pojava u staroslovenskim tekstovima je veoma retka. Zbog toga je svaki primer njegove upotrebe od značaja. U grupu retke pojave u starim srpskim spomenicima spada i vremenski genitiv, osim u slučaju kada se formuliše datum. Za genitiv uz negaciju, ili drugačije rečeno, slovenski genitiv treba reći da se njegova pojava u retoričnim pitanjima, iza odričnog imperativa, u inverznom redu reči, i kada objekat predstavljao neki apstraktan pojam, izbegavala. Genitiv uz supin (glagolska imenica) smatrao se njegovom dopunom, medjutim ima i drugih slučajeva genitivskog dopunjavanja, kao na primer uz glagole: *излазити, слышати, бѣжати, иснати*, a i druge. Postojao je i genitiv uz uzvike, za koji se, sa jedne strane, kada se pojavio u staroj književnosti, tvrdi da je kalk sa grčkog, a sa druge pak da je indoevropskog porekla. Njegovi primeri su: *оле, мойзу, бѣды і нати* (Grickat 1972: 80).

Dativ.

Adnominalni dativ pojavio se na Balkanu, gde ga je posedovao i grčki jezik. Njegova pojava u srpskoj jezičkoj prošlosti nije dovoljno proučena, a njegova upotreba svela se u nekim dijalektima. Primeri: *да си визю сьмрьть сыноу моємоу*. Uostalom treba razlikovati dativ pravca kretanja sa predlogom *k* (*ka, prema*) ili bez predloga, a ono na šta se nije obraćala pažnja je da li taj dativ ide posle glagola *ići* ili iza nekih drugih glagola. Takodje se javlja i respektivni dativ, kao tipičan južnoslavizam, koji ima razne nijanse (*dativus commodi* i dr.), a u primeru izgleda ovako: *“оутврѣди се роука ємоу, отьврѣсте се има очи- из јевандјелја”* (Nav. delo, 81).

U toku vremena, dativ je u nekim slučajevima bio zamenjen nekim predložko-padežnim konstrukcijama, kao na primer: *Иисоусь оуклони се народоу, начини подьножїе ногама твоима, од Бога себи имати*. a iz nekih obrta se dativ sasvim povukao, kao u primeru: *милости хоштоу а не жрьтвь* (dativ „duhovnog kretanja“), *близь поустыни*. Kategorija finalnog dativa (primer: *быхомь поношению соуєдомь нашимь*) nekada je bila rasprostranjena, ali se i ona izgubila. Za vreme stare srpske pismenosti postojalo je mnogo dativskih funkcija.

Vokativ.

Ako gradja dopušta, mogu se ispitivati pojave uzajamne zamene nominativa i vokativa. U tekstovima stare srpske književnosti, retko će se naći primer da je vokativ u funkciji nominativa, kao što je iz narodnih pesama poznat. Obrnuta pojava, gde nominativ prodire na mesto iskonskog vokativa, postojala je već u staroslovenskom. Medjutim to mešanje nije bilo prisutno u srpskim govorima, i zbog toga mlađji slučajevi liče na rusizme (vid. nav. delo, 82)

Instrumental.

Navešćemo primer instrumental bez predloga: *писахь стьклѣнемь очима*, dok bi primer sa upotrebom predloga *s* bio: *с Фрушком Гором онъ невладаше*. Ono što je ovde zanimljivo pitanje, je variranje izmedju predikativnog instrumentala i predikativnog nominativa, u smislu: *“biti nešto”* ili *“biti nečim”*.

Lokativ.

Upotrebljavao se bez predloga. A posebno poznati primeri su uz glagole *висѣти*, *косноути се*, i to uz glagole sa prefiksom *pri-* (vid. nav. delo, 83).

4.2.1 Neki drugi nominalni problemi

Kada se isti padež ponavlja u konstrukciji, treba obratiti pažnju na dva različita slučaja: jedan je kada obe reči, iako su u istom padežu imaju svoje posebne rečenične ili sintagmatske funkcije. Medjutim u slučaju neslaganja funkcije sa oblikom, reč je o asimilaciji padeža, koja je u starom jeziku mnogo više bila zastupljena nego u današnjem. Drugo je pojava morfološkog udvajanja, što predstavlja balkanizam ili pesničku slobodu.

U slučaju dvostrukog nominativa, uglavnom drugi nominativ bude pridevska reč (primer: *тѣлеса ихъ цѣла сахранѣахоу*). Kod pojave dvostrukog dativa, moguće je da jedan dativ stoji u pravoj funkciji, dok drugi samo asimilacije radi (najčešće umesto instrumentala u predikatu). Kao u primeru: *какавъ е испрва быв, такву валѣадѣаше му се држати*. Kada je slučaj dvostrukog akuzativa u pitanju, postoje primeri gde u jednom akuzativu stoji imenska reč, a u drugom stoji pridevska reč (na primer: *разоумѣю васъ зѣло печалию сѣдрѣжимыѣ*). Pored toga postoje i primeri u nekim starim tekstovima sa obe imenske reči (primer: *тебе бо имамы надеждоу*). Pojedine takve konstrukcije održale su se i do danas. Najčešće uz primere, “*moliti nekoga/nešto*” ili “*pitati nekoga/ nešto*”. Kada pod udaljenim uticajem govora sa izgubljenim padežnim sistemom, dolazi do ponavljanja padežnog oblika, kao što je primer u Venclovićevom jeziku (Nav. delo, 84).

Iako je o dualu i njegovim oblicima pisano, njegovo izumiranje i degeneracija mogla bi još uvek biti predmet istorijske rasprave (vid.nav. delo, 84).

Upotreba imenica u jednini ili množini koje u tim oblicima nisu obične, zadire ponekad u semaziološke pa čak i kulturnoistorijske sfere: u primeru množine reči *krv* (*проливамо крѣви*) u pitanju je posebna semantička ili istorijska, „ambijentska“ nijansa, koja je srodna nijansi u istoj reči kod drugih naroda (Ringheim 1951: 127). Dok neki drugi primeri pokazuju izmene u upotrebi imenice. Množinska neutrumaska kategorija koja se koristila pri izražavanju apstrakcije i koja je ličila na latinsku, primetna je u starom izražavanju. Medjutim, Birnbaum (1958: 244) smatra da je to bio uticaj grčkog jezika.

Različita mogu biti pitanja koja su se odnosila na kongruenciju u rodu i broju. Kada se uz imenicu ženskog roda u množini, javi pridevska reč muškog roda, kao u primeru “*devojke su dolazili*”, moguće je da je to bio strani ili dijalekatski uticaj. Kao što je i u imenicama kao što je reč *sluga*, dopušteno je dvojstvo atributa, pa se može reći *dobar* ili *dobra sluga*. I danas postoje premišljanja kod nekih imeničkih kategorija kao što su „*vlastela su došla*“ ili „*vlastela je došla*“. Ono što je bilo blisko i staroslovenskom jeste upotreba posesivnog genitiva i dativa, kao i njihova zamena prisvojnim pridevima. “Nije bila retka pojava da se

zamenicom *svoj* dopunjuju posesivni genitiv i dativ zameničkih reči, kada im je to konstrukcija dozvoljavala, kao na primer u rečenici: *остави його въ свои його монастырь*“ (Nav. delo, 85).

4.3 Glagolski oblici

Imperativ. Zamene optativnih oblika drugim načinima izražavanja, spada u proučavanje sintakse, dok pojava gubljenja njihovih starih oblika spada u morfologiju. Ovde je primetno slabljenje upotrebe priloga *da*, dok je upotreba *neka* jačala. Grecizam je predstavljalo, kada se zapovest izražavala prezentom.

Futur. Moguće je izraziti futur na više načina. Postoje konstrukcije: “*budem + infinitiv*”, “*budem + radni pridev*”, “*hoću + infinitiv*”, “*hoću + da + prezent*”, zatim prezent svršenih glagola i konstrukcije sa *imati*, povučen iz futurske funkcije. Prisutno je još i razlikovanje futurskih formi u nezavisnim rečenicama, u kojima se pojavljuju navedeni načini, ali i u zavisnim, gde postoji još više mogućnosti njihovih pojava. Arhaizmom u staroslovenskom jeziku smatrao se prezent nesvršenih glagola koji je imao funkciju futura. U spskom jeziku postoji još mnogo konstrukcija koje su bliske budućem vremenu samo po formi.

Perfekat. Istorija ovog glagolskog oblika, nije toliko obrađivana koliko oblik perfekta bez pomoćnog glagola. Postoji tvrdnja da je bila češća pojava ovog glagolskog oblika od perfektivnih nego od imperfektivnih glagola u starim pisanim tekstovima. Upotrebljavao se najčešće u drugom licu, u citiranju tuđih reči i u pripovedanju nečega o čemu se znalo po čuvenju.

Pluskvamperfekat. Dva oblika pluskvamperfekta su “*bio je stigao*” i “*bejaše stigao*”, koja su različita i u značenju. Današnja proučavanja dijalekatskog stanja daju odgovore u pogledu upotrebe svršenih glagola koji su se koristili u tom vremenu, i u kojim područjima.

Aorist i imperfekat. Postojala je upotreba aorista od nesvršenih glagola, i imperfekta od svršenih, ali se ne zna u kojoj meri. Ono što bi se još moglo ispitati, jesu tačna značenja tih vremena u staroj književnosti. Njihova povezanost za doživljenu prošlost, kao i oblik imperfekta koji je prikazivao nesigurnost, ali i njihova specijalna značenja u zavisnim rečenicama.

Infinitiv. Upotreba ovog glagolskog oblika bila je veoma raznovrsna. Jedna od njih je upotreba objekatskog infinitiva kao dopuna drugog glagola, ali sa sopstvenim rekcijskim dopunama. Zatim finalni infinitiv, koji je bio dopuna nominativu, i infinitiv kao dopuna, koji je sadržao primese stare konstrukcije “*infinitiv + dativ*” što je pokazano u primeru teksta:

“...гола поставіѡ боравити му на свѣтѣ” (Nav. delo, 87).

Postojali su i primeri u kojima infinitivna dopuna predstavljala značenje mogućnosti, predviđanja, uputstva, nekada i predskazanja, ali uglavnom usmerena prema budućnosti. Dominantna su i prikazivanja dopune glagola *быти*. Ranije se infinitiv postavljao u subjekatsku funkciju, te se osećao kao samostalna kategorija, jer je često udružen sa predlozima, gde je bio kao imenica. Infinitiv je izražavao svoju samostalnost i u upotrebi kategorija naslova, koje su se koristile u raznim zapisima i naslovima molitava u nekim trebnicima.

Participi. Problemi koji se javljaju kod participa su, na primer, vremenska korelacija participa na *-ći* i na *-vši*, sa glagolima na koje se oslanjaju, i to jer particip prezenta ne mora uvek da znači naporednu radnju, kao što ni particip perfekta ne mora uvek da označava prethodnu radnju. Češća pojava je bila upotreba nesvršenih glagola u participu perfekta, dok se redje dešavalo da svršeni glagoli budu u participu prezenta. Oblik participa prezenta pasiva (na *-m-*) je bio u neobičnoj upotrebi u nekim tekstovima svetog Save, ali je na južnoslovenskom području izumirao. Particip perfekta pasiva na *-n-* odn. na *-t-*, poznao je predikativnu, atributsku i apozitivnu funkciju. Postoje primeri gde ovaj particip nije sačinjen od prelaznih glagola, kao na primer: *uplakan, zabrinut* i drugi. Popridevljavanju je podlegao particip perfekta na *-l-*.

Deo problematike predstavlja i glagolski vid. Potrebno je ispitati odnos između rečenične upotrebe, u smislu u kakvom je kontekstu i u kojem je vremenskom obliku, i vidskog značenja kod nekih vidski nepotpuno ustaljenih glagola. Postoji slučaj u tekstu, kada nesvršeni glagol upotrebljen u funkciji svršenog, ali što se jedino može tek iz konteksta shvatiti. Posebno pitanje predstavlja veza između nesvršenosti i negacije. Pretvaranje svršenog glagola u nesvršeni iziskuje negativni imperativ. Smatra se da je isti slučaj i kada dolazi do negacije prošlih vremena, kada se, na primer, aorist pretvara u imperfekat. Sam vid se vezuje za upotrebu futurskog prezenta, aorista, imperfekta, donekle perfekta, pluskvamperfekta, supina i participa.

Kada su glagolske rekcije u pitanju postavlja se pitanje prelaznosti, odnosno, neprelaznosti. Može se reći da objekti glagola kao što su *moliti i pričati*, zauzimaju posebno mesto u vezi sa prelaznošću. A primer je rečenica: *Moli čašu vode*. Tu treba ispitati da li tu dolazi do nekog izostavljanja ili se podrazumeva neki neizrečeni glagolski dodatak, kada bi rečenica glasila: *Moli da mu se da čaša vode*. Ili pak dolazi do proširenog značenja glagola.

Takodje se može reći da je prelaznost poseban slučaj rekcije. Ta pojava je bila prisutna u čitavom pismenom izražavanju. Ranije je rekcija prenošena na glagolsku imenicu odgovarajućeg glagola, ali i na druge imenice, koje su bile sagrađene od njega, što nije slučaj danas.

4.4 Hipotaksa

Pod ovim pojmom podrazumeva se sistem zavisnih rečenica. Pošto su rečenice sa komunikativnom funkcijom i same dovoljne da se obrazuje završena komunikativna jedinica, one se nazivaju *nezavisnim* rečenicama. Dok za razliku od njih, rečenice koje imaju konstituentnu funkciju samo su sastavni deo *više* konstrukcije, tj. nisu dovoljne da same obrazuju komunikativnu rečenicu i zato se nazivaju *zavisnim* rečenicama. Ove rečenice obrazuju poseban *sintaksički sistem*. Zavisne rečenice grupišu se u određene tipove koji se nazivaju vrste, dok u okviru vrsta postoje konkretni tipovi. Svaki taj konkretni tip ovih rečenica ima svoje sistemom regulisano značenje obeleženo određenim oblikom rečenice i odgovarajuće sintaksičke funkcije. Drugačije rečeno, sistem zavisnih rečenica omogućava da se (predikatska) rečenica kao poseban tip sintaksičke jedinice, upotrebi s različitim konstituentnim vrednostima. Po tome, sistem ovih rečenica ima mnogo dodirnih tačaka sa (predložko-) padežnim sistemom, koji omogućava da se imeničke jedinice, zahvaljujući padežnim oblicima i predlozima, upotrebe s različitim strukturnim i semantičkim vrednostima (Stanojčić, Popović 1999: 300).

Razvojni put složene rečenice predstavlja dugotrajan proces kroz koji su slovenski jezici prošli, i još uvek prolaze, u istorijskom hodu od svojih ishodišta, indoevropskog do savremenog stanja. Osnovna razvojna linija složene rečenice kretala se od principa potpune autonomije rečeničnih predikacija, što je bila jedna od osnovnih karakteristika indoevropske rečenice, ka centralizovanoj rečeničnoj strukturi u kojoj se i sintaksički i komunikativno razlikuje glavno saopštenje od sporednih, kakvu zatičemo danas, na primer, u slovenskim jezicima (Grković-Mejdžor 2010: 67).

U tom procesu prošlo se kroz različite stadijume rečenične organizacije: od jukstapozicije, preko paratakse, gde su se kao signali veze među susednim rečenicama upotrebljavali konektivi sa prvobitnom delimitativnom funkcijom (tu su funkciju imali nezavisni veznici ili partikule), do hipotakse, gde se zavisne rečenice uvode najpre mnogoznačnim veznicima, a tek kasnije veznicima koji su postali markeri specijalizovanog rečeničnog značenja. Prvi put razvoja složene rečenice vodio je, dakle, ka formiranju jačih sintaksičko-semantičkih odnosa među susednim rečenicama složenog rečeničnog kompleksa

i ka formiranju specijalizovanih sredstava kao markera rečeničnog značenja.

Generalno posmatrano, staroslovensku hipotaksu odlikuje sledeće: konkurentna upotreba nominalnih i verbalnih sredstava za iskazivanje istog rečeničnog sadržaja (npr. upotreba konstrukcije apsolutnog dativa i vremenske rečenice sa *κεδα*), upotreba polifunkcionalnih vezničkih sredstava (*яко* je u staroslovenskom jeziku moglo da uvodi različite tipove zavisnih rečenica, a pojavljivao se i u funkciji priloga), kao i fazična semantika nekih veznika. Sve ove činjenice ukazuju na neoformljenost slovenske hipotakse u punom smislu reči u vreme nastanka prvih staroslovenskih spomenika. Stoga ne čudi što se stilizacija slovenske hipotakse prema grčkim obrascima najviše osećala upravo u ovom domenu sintakse, mada je i tu umešnost prvih prevodilaca došla do izražaja – oni su kad god je to bilo moguće birali slovenska sredstva (partikule, veznike, slovenska nominalna sredstva) čiju su upotrebu prilagodili grčkim obrascima.

Redakcijski jezici koji su predstavljali sociolingvističku pojavu u uslovima diglosije, nasleđuju takvo stanje. Na književni jezik tokom istorijskog razvoja, međutim, delovale su dve međusobno suprotstavljene sile: jedna koja je težila da sačuva konzervativno stanje u jeziku, koja obezbeđuje kontinuitet sa jezikom od kojeg vodi poreklo, i druga koja je inovativna, koja je obezbeđivala dobru komunikativnu funkciju između teksta i adresata, te koja vodi ka jezičkoj evoluciji. Prva se odražava u tekstovima sakralnog, a druga u tekstovima profanog karaktera.

Ove dve sile zahtevale su različite pristupe proučavanju jezika. Prva (konzervativna) podrazumeva sociolingvistički pristup. Proučavanje promena u jednom jeziku u okviru ovog pristupa nije moguće bez šireg kulturološkog konteksta, jer je svaki jezik u određeno vreme, u određenoj jezičkoj zajednici imao određenu funkciju. Druga (inovativna) zahteva lingvistički pristup koji istovremeno podrazumeva i tipološki i pragmatički aspekt proučavanja jezika sa uzimanjem u obzir i opštih kognitivnih principa u sprovođenju nove konceptualizacije. Bez prethodne detaljne filološke analize ni jedno ni drugo nije moguće.

Zavisne rečenice određenog tipa često sadrže i sporedne prizvuke drugih rečeničnih značenja, što nekada dovodi i do dvoznačnosti. Ono što treba imati na umu je da u pisanom crkvenoslovenskom jeziku zaista dugo nije moglo prodreti govorno formiranje hipotakse. A od svih zabeleženih pojava staroslovenskog hipotaksa je bila najviše prožeta elementima grčkog jezika. Ovo bi mogao biti posredni dokaz za tvrdnju, da pomenuta jezička sredstva, još za vreme solunske braće i njenih naslednika, nisu bila dovoljno izgrađena kako bi mogla složenu gramatičku materiju grčkih originala, kroz sebe filtrirati. Iz toga je proistekla

staroslovenska hipotaksa, sa znacima nelogičnosti, nekongruencije, koja je bila u starim spisima. Ove osobine su karakterisale i najstarije spomenike. Crkvenoslovenska gramatika, zajedno sa srpskom gramatikom, predstavljala je u najvećoj meri, repliku staroslovenske gramatike.

Kako bi se dodatak glavnoj rečenici, što obuhvata preciziranje vremenskih, uzročnih i drugih okolnosti predikatovog ostvarenja, predstavio, jedan od osnovnih načina bila je upotreba apsolutnih konstrukcija. Apsolutni dativ, zamenik grčkog apsolutnog genitiva, bio je predstavnik ovih konstrukcija. Kada padež neke imenice, sa kongruentnim participom, predstavlja sažetu zavisnu rečenicu, tada taj padež ne vrši svoju običnu funkciju, koju bi vršio, da uz njega ne stoji particip, i to je bila priroda apsolutnih konstrukcija. Pažnju treba obratiti na nijanse značenja, kao i na njihovo prekrivanje, koje se ovim konstrukcijama unose. Čak je i u Venclovićevom jeziku apsolutni dativ imao svoje odzvuke.

Podmeti glavne rečenice i zamišljene zavisne, koju apsolutna konstrukcija zamenjuje, uglavnom se ne podudaraju. Ipak se u nekim primerima staroslovenskog javlja i podudaranje. Sadržaj onoga što bi danas bila iskazna rečenica, formirala se kao infinitiv, često po ugledu na grčki, i to kao apsolutna konstrukcija tipa „infinitiv + dativ“, a redje kao „infinitiv + akuzativ“ (postojao je i tip „infinitiv + nominativ“). Podmete zamišljenih zavisnih iskaznih rečenica predstavljaju svi ovi padeži uz infinitiv.

Upotreba koja je još karakterisala stari jezik, bila je i pojava obilnog korišćenja reči *уже* (često i *уже*). Ta reč je nekada imala značenje prevoda ili imitacije grčkog člana, dolazila je kao vrsta simbola za poimeničavanje neimeničke reči. Zbog te nerazumljive i neadekvatne upotrebe u jeziku, ova reč se kasnije javlja i van te funkcije. U smislu da predstavlja znak hipotaksičnosti ili zavisnosti. Prvi primeri su sa *уже* uz infinitive: *да не падне на памет именовање, постављање*. Zatim stoji i uz poimeničeni imperativ: *слово о уже внимаи себѣ*. Ova reč se još javlja i uz padeže, kako uz padežne oblike bez predloga tako i uz oblike sa predlozima. Njena pozicija je bila ispred ili iza predloga, ali u svim tim slučajevima je stajala samo kao znak zavisnih odnosa, bez prave semantičke potrebe. Upotreba reči *уже* i njoj slične reči su zbog neprirodnosti konstrukcija bile osudjene na propast. Medjutim drugi slučaj je predstavljala njegova funkcija kada je stajao etimološki na svome mestu u rečenici i označavao *koji*. Izvedenica od korena *jb-* (kao *уже*) kojom se iskazuje relativnost, primenjivana je u određivanju koje se ticalo poznatog pojma, tipa "onaj čovek *koji* je došao". Dok se izvedenicama od korena *k-* obeležavali pojmovi nepoznatog i neodređenog, u smislu "nekog čoveka *koji* tamo bude stajao treba pitati"(Grickat 1972: 108).

Kasnije su se razlike između reči *уже* i prethodnika zamenice *koji* premestile i u sadržinske i stilske sfere. Opširnu studiju o formiranju relativnih rečenica u starim pisanim spomenicima na srpskohrvatskom području, napisao je A. Galis (1956) i to su uglavnom bili tekstovi obojeni narodnim jezikom (Nav. delo, 109). Reč *уже*, postojeći kao relativna zamenica kojoj se postepeno gubila razumljivost broja i roda, je sa svojim drugim oblicima ulazila u obrte bez potrebne kongruencije. Postojala je težnja da se posle relativnog *уже* stavlja nominalna rečenica, što znači bez pomoćnog glagola. Medjutim smatra se da je i u ovim primerima reč *уже*, predstavljala grčki član. Tako je od ove reči kasnije nastalo i *jer(e)*, *er(e)* ili *e*, koje je pored uzročnog značenja i sa ovim izmenama imalo raznih drugih značenja.

Posmatrajući primere koje smo pomenuli do sada, dobija se utisak da se stari jezik "dovijao" iskazivanju zavisne rečenice na razne načine. Medjutim to nije bilo u pravom smislu dovijanje, već jezičke kada u izražavanju zavisnih odnosa nije dominirala zavisna rečenica, već zavisna sintagma, a ponekad i parataksa. Zbog toga postoje mnogi primeri u kojima se na mestu gde bi danas stajala zavisna rečenica, nalaze mislene imenice (*повѣдаюште юмоу безвѣстїе сына юго*), između ostalog i u tekstovima svetog Save. Često se i samostalan poimeničen pridev upotrebljavao koji je zamenjivao relativnu rečenicu.

Postojali su mnogi načini da se u participe sažmu iskazna, vremenska, uzročna i mnoga druga kazivanja, a posebno je bila zastupljena upotreba participa na *-v(ši)* uz lične glagolske oblike.

Još jedna od karakteristika starih tekstova je i pojava da se sa glagolskim oblikom parataksički povezuje particip. Ponekad se na taj način povezivao i apsolutni dativ sa glagolskim oblicima. Takodje se particip na *-vši* vrlo često smatrao aoristom, zbog parataksičkih obrta.

Slučaj iskaznosti predstavljalo je i izlaganje tuđih i svojih reči, u direktnom i indirektnom govoru. Tu su postojali veznici kako bi se navodio direktni i indirektni govor, zatim citiranje, što je bilo neposredno navodjenje. Nekad dolazilo i do mešanja vezničkog i neposrednog. A uz neke glagole iz indirektnog pitanja razvijala se pravilna dopunska rečenica.

Istovremeno sa nestajanjem staroslovenskih osobina u oblasti hipotakse, javlja se i zavisna rečenica savremenog tipa, ali u svojim primitivnijim oblicima. Već u nekim starijim pisanim spomenicima, kao što su zakonici i povelje, javlja se drugi tip novih rečenica u narodnom stilu. Izostavljanje upravne reči na koju bi se naslonio relativni dodatak koji sledi, što znači uvodjenje relativnog iskaza u imeničku funkciju, bilo je jedno od glavnih obeležja

narodnih zavisnih rečenica.

Upitne rečenice se iskazuju dodavanjem upitnih partikula, čiji je broj znatno bio veći u prošlosti nego u sadašnjosti. Neke od njih su: *ара, аще, дѣхуи, ѣза*. Postojala je i mogućnost spajanja ovih partikula sa drugim rečima *али, или, ѣ ли, да ли*. Pored toga način koji je sve više prodirao, potiskujući partikule je gradja pomoću zameničkih osnova koje su bile uobličene u zamenice i priloge, kao što su *koji, kakav, kako, где, када*.

Što se tiče negativnih upitnih rečenica, treba pomenuti da postoje dva tipa, one kada se podrazumeva potvrđan odgovor (formirane sa *не, не ...ли*) i one kada se očekuje odričan (*zar*), osim neutralnih koje su sa *да ли*. Tako je postojalo sa *не* i sa *ѣда, ѣза*.

Za uzvična značenja su postojale rečice kojih više nema u jeziku, a to su *ѣша, неда, оле, увы*. Uzvici koji su preživeli duga vremenska razdoblja su *о* i *ох*. U stvaranju uzvičnih rečenica isto su učestvovalе pomenute zameničke i priloške reči od nominalnih osnova. Neki uzvici, kao što je na primer *kako*, takodje je zameničkog porekla. Posebnu pojavu predstavlja eksklamativni genitiv. U primeru: *лють мьнѣ, чедо мое*, je sličan današnjem "*teško meni*" (Grickat 1972: 114).

I ranije se u našem jeziku, kao i danas, pasivno apercipiranje izražavalo konstrukcijama sa trpnim pridevom. U to vreme se apercipiranje mnogo više nego danas izražavalo i sa refleksnim konstrukcijama, tipa *biće osudjeni*.

Bezlično izražavanje, u prošlosti, pruža dosta mogućnosti za istraživanja. Ono se nije ograničavalo samo na bezlične glagole. U ovu oblast spadaju i izrazi koji izražavaju fiziološka stanja, uz njih se dodavao logički subjekat. Isto tako i reč "*treba*" ili rečenica "*potrebno je*", a u starom jeziku postojalo je još i "*treba je*" u istom značenju.

Glagoli koji su služili za izražavanje egzistencije bili su glagoli *imati* i *biti*. Ranije se glagol *imati*, više nego danas, u ličnim glagolskim oblicima upotrebljavao u tom značenju. Dok se glagol *biti* koristio i u bezličnom obliku *ниє времена*, u smislu *nema vremena*.

Svoje zakonitosti je imalo i pridavanje narativnog tona pripovedanju o prošlim događajima. U starim pisanim spomenicima se često sreće narativni prezent. Donekle javljao se još narativni futur i imperativ, a još ranije zabeležen je i narativni infinitiv. Njihovo mešanje u istim pripovedanjima je takodje zabeleženo.

Neki načini za koji su se koristili za izražavanje sumnje, želje, priželjkivanja bili su: *da bi sve dobro bilo!* ili *dobro si došao!* (u značenju *dobro došao*). Stariji izraz bio je *не дѣи*, dok se kasnije javlja *немози, нехаж* + infinitiv; zatim *не буди те страх* ili *имаите нами опростити*.

Vidljivo je da je prisutan kategoričan zahtev koji je izražen samim prezentom ili imperativom koji je pojačan sa *da*.

Pomoćne reči, veznici i izrazi koji povezuju pojmove u rečenicama predstavljaju jedan sistem na kome se zasniva čitava sintaksa, a može se reći i ceo jezik. Ono je što bitno reći za veznike jeste to da one nisu reči bez značenja, već naprotiv, zahvaljujući tome što one predstavljaju neko značenje, mogu se kalkirati u međujezičkim dodirima. Time što neke njihove grupacije reči kojima i oni pripadaju, označavaju sisteme koji su podložni odredjenom zajedničkom razvojnom usmeravanju, veznici pokazuju svoju samostalnost.

Može se reći, da se u toku istorije govorne komunikacije iz opšte paratakse, vremenom razvila i hipotaksa. U tim davnim vremenima hipotaksa najverovatnije nije bila bogata kao danas, ali se može zaključiti da je imala neke svoje utvrdjene modele. Kada se veznici proučavaju u govoru i u pismenom izražavanju to svakako neće biti isto, jer se govorna hipotaksa ne izgrađuje zahvaljujući književnoj, već se književna izdiže nad govornom. Ta velika razlika navodi na mišljenje da je postojanje govorne hipotakse nemoguće bez podrške književne. Ova velika razlika bila je najizraženija u srednjovekovnoj pismenoj književnosti, jer se narodnim jezikom govorilo, a pisalo drugim književnim jezikom.

Prave osnove hipotakse čine željni, namerni, posledični, izrični, kao i neki uzročni veznici, ali i neki za motivaciju i obrazloženje.

4.4.1 i-tip i k-tip zavisnih rečenica

Postojala je podela hipotaksičkih obeležja na anaforski i na upitni, odnosno na *i*- i *k*-tip. Među te tipove (kao što su *ѡ(ѡ)* ili *чь(то)*, *и(же)* ili *кѡи*, *ѡгда* ili *къгда*) nisu se svrstavale samo zamenice i prilozi, već i drugi veznici kao što su izrični, posledični, namerni, uzročni i drugi. U ovom razvoju hipotakse može se pratiti postepeni prelazak od anaforskih oblika do upitnih, odn. od *иже* ka *који*. U srpskoj crkvenoslovenskoj pismenosti relativne i druge veze izražavale su pomoću reči *i*-tipa: *иже* (*ѡже*), *ѡгда*, *ѡлико*, *иде*, *занѡже* (*za-što*), *имѡже* (*čim* – u smislu: „*čim ti to kažeš, mora biti tako*“). Dok su izrične rečenice izgrađene pomoću *ѡже* kao i uslovne i uzročne. Ono što se uopšteno može reći jeste da je staroslovenski sa svojim književnim ograncima bio *i*-jezik, i slabo je prihvatao prelaze u *k*-tip.

Dva sistema koja su već bila izgrađena su sa jedne strane *иже*, *ѡже* i sa druge *кои*, *коѡ*, zatim navešćemo još nekih primera: *ѡгда*- *когда*, *ѡлико*- *колико*, *иде*- *къгде*, *ѡлма-колма*, *доѡлъ*- *доколъ*. Ovi primeri sa oblicima *ко*- dokazuju alternaciju sa *ie*- < *io*-, a oblicima *къ*- dokazuje se alternacija *ib* < *ib*.

To sve ukazuje da je jedan sistem odnosni, a drugi upitni, neodređeni kao i odnosni (Grickat 1975: 67).

Reč *ѣже*, nije samo predstavljala srednji rod pridevske zamenice *иже*, koja je značila *koje*, već je predstavljala veznik koji je bio izrični, uslovni, posledični i uzročni. Ova reč kada je označavala odnosnu zamenicu srednjeg roda, imala je parnjak u vidu reči *коже*, ali i u reči *что*. Funkcija koju je *ѣже* vršila bila je i ta da je služila i kao nepromenljiva odnosna zamenica. Takvih primera ima u srpskim crkvenoslovenskim tekstovima kao što je *Vukanovo jevandjelje*. Ova pojava nepromenljive odnosne zamenice bila je u stvari osobina opšteindoevropskih jezika, samo sa promenjenim značenjima reči. Da oblik *что* (*što*, *ča*) predje u ulogu generalizovane odnosne zamenice, podstaknuto je i time što je partikula *-mo* imala poreklo zamenice, a i time što je dodata na upitnu zamenicu što je samo po sebi značilo da nosi relativno značenje. Pošto se srpskoslovenski jezik koristio kao književni jezik, tako je *i*- tip u književnosti preovladavao. Zbog te činjenice ulazak *k*-tipu reči u crkvenu književnost nije bio pristupačan. Međutim, ipak u nekim svetovnim spisima mogu se i te reči pronaći, kao na primer, u *Povelji bana Kulina*, iz 1189. godine (Grickat 1975: 67).

U razvoju uzročnog *ѣже* > *что*, naš jezik je zadržao oba tipa, sa raznim izmenama. A o nekadašnjem prisustvu *i*-tipa u starim dijalektima, kao jedini trag danas, predstavlja oblik *jer*, *er* i dijalekatsko *e*. Konstrukcija *da* + prezent, već se pojavljivala u staroslovenskom kanonu. Dok u crkvenoslovenskom jeziku srpske redakcije, ova konstrukcije jeste postojala, ali se nije dalje razvijala u pismenosti, niti je bila raširena. Razlog leži u tome što crkvenoslovenski jezik nije bio podoban za ikakav sintaksički razvoj, zbog toga su razne pojave koje su započele svoj razvoj u njemu, vekovima tako stajale. Postoje neki primeri ove konstrukcije u odlomku *Trebnika* iz XIV veka, ali i njemu nisu bile rasprostranjene.

4.4.2 Širenje veznika *da*

Ono što je zanimljivo je da se u našem jeziku veznik *da* neočekivano proširio na neke položaje u kojima opšteslovenske tradicije ne znaju za njega. Prvo se veznik umesto infinitiva i kondicionala, koji su bili u voluntativnom, finalnom značenju, pojavio u okviru konstrukcije sa ličnim glagolskim oblikom. Zatim se veznik *da* upotrebljavao u pogodbenim, a najčešće u irealnim rečenicama. Oblast na koju se takodje proširio je i posledično značenje, i najzad zahvata i područje izričnih rečenica. Za ovu upotrebu u izričnim rečenicama smatra se da je sa severozapadnog uticaja, što se na osnovu pisanih spomenika moglo zaključiti. Širenje upotrebe veznika *da* u oblasti infinitivnog zamenjivanja, u voljnim i namernim rečenicama i

danas, se prati kao dinamična pojava. U staroslovenskom je bio infinitiv, konstrukcije neindikativnog tipa sa *da* ili drugim veznicima, a *da* + *indikativ* u početnim fazama (Nav. delo, 74). Prvobitno značenje veznika *da* vezano je za iskazivanje volje i futurske usredsredjenosti, bledele je u toj funkciji, jer se ovaj veznik sa prezentom širio na mnoge druge oblasti. Za izrično *da* može se reći da je začeto u oblasti izrično-finalnih hipotaksičkih odnosa. Neka vrsta ovog veznika nekad se prelivala i preko uzročnog *što*, koje je upućivalo na realni motiv.

Treba imati na umu da *da*- konstrukcije na južnoslovenskom području na polju voljnih i namernih značenja ne predstavljaju uvek zamenu za infinitiv. Naime, postoje rečenice sa konstrukcijom *da* + *prezent*, koje se nisu mogle praviti pomoću infinitiva. Ove *da* + *prezent* konstrukcije prvo se pojavljuju na mestima gde se raniji infinitivi takodje mogli protumačiti kao i adverbijalni dodaci, kako sa jednakim tako i sa nejednakim subjektima prema upravnom delu. Ovakav tip konstrukcija nalazi se i u crkvenoslovenskoj pismenosti. Na raznim geografskim predelima a u istim značenjima posebnu temu predstavlja konstrukcija *da* + *prezent* u odnosu na konstrukciju *da* + *potencijal*.

4.4.3 Upotreba veznika što

U nekim slučajevima, kada je sličan kontekst u pitanju, veznici *da* i *što*, čime se postižu male razlike u značenju. Te razlike zavise od mnogoznačnog veznika *da*, na koji način je u toj alternaciji upotrebljen. Ovo uobličeno reči *što* je u najčešćim slučajevima služilo da se izraze uzročne komponente, zatim komponente motivacije prema uobličenoj sa *da*, koje nije sadržalo takvu komponentu. Nekada se u iskazu sa *što*, uopšte nije nalazila uzročnost, već samo ostvarenost, to jest, realnost. Do te pojave je najviše dolazilo u kada je uobličeno sa *da* značilo neostvarenost. Rečenica koja je sagradjena pomoću veznika *što*, u alternaciji prema vezniku *da*, imaće naglašeno realizovano značenje, u smislu da je ta radnja koja se sagledava sigurna.

4.4.4 Sintagmatsko- sintaksičke pojave

Parataksički veznici. Upotreba veznika *i* sa nekom rečju koja ima anaforsko zamenički koren, u značenju relativne rečenice je pojava koja je dala istu crtu pripovedanju Arsenija III i Jerotija Račanina. Relativnost se nekada postiže i samim veznikom, što i danas postoji u nekim govorima. Dok je veznik *a* kada je oslonjen na zamenicu stajao tako da predstavlja granicu između para- i hipotakse.

U starim jezicima bila je česta pojava mnogostrukog ponavljanja veznika, polisindeton. Smatra se da je nastala usled nepoznavanja asindetskog nabiranja ili mogućnosti nizanja sa napisanim ili podrazumevanim zarezm. Dosta takvih primera, između ostalog bilo i u tekstovima svetog Save.

Red reči. Pre svega se postavlja pitanje međusobnog položaja naglašenih reči u rečenici, zatim pitanje enklitika i njihovog rasporeda, ako ih ima nekoliko. Prelaženje reči iz naglašenih u nenaglašene što se takodje odražava i na njihov položaj, povezano je sa enklitikama. U XIV veku je postojao prelazak iz tipa "subjekat - dopuna (direktna ili indirektna)- predikat" u tip „subjekat – predikat – dopuna“. Ovakvo korišćenje nameštanja predikata bliže kraju iskaza bilo je zastupljeno u starijoj pismenosti. Dopuna po značenju nepotpunog glagola (objekat) stajala je češće ispred glagolske reči, kao na primer: *крѣсть възети*, što se pojavljuje u tekstu Sv. Save (Grickat 1972: 94).

Jedna od češćih upotreba za razne tipove naslova bila je pojava položaja genitiva prema imenici. Veoma rasprostranjen, u starijoj književnosti, bio je i *hijatični* raspored rečeničnih delova, a to je pojava samoglasnika na kraju jedne i početku druge reči. Može se smatrati da je njihova uloga bila i stilska. Izgledalo je da su glagoli govorenja, u raznim tekstovima, kada su bili različito izraženi, često bili ubačeni između drugih članova rečenice, a nekada su imali ulogu razbijanja brojnog izraza.

Što se pokazne zamenice tiče, uglavnom je ukazano na to da je naglašenija u antepoziciji, dok je postojala enklitična i prelazila u reč sa funkcijom člana i to u postpoziciji. Kada je redosled enklitika u pitanju, ukazuje se na naslanjanje rečenične enklitike na prvu naglašenu reč u rečenici, a ako postoji više njih, onda se one jedna do druge nižu prema starosti, tj. prema njihovom prelaženju u enklitičke reči. Kako bi prema pravilima slovenske sintakse, enklitika *se* trebalo da stoji po tipu *мѣгда сѧ сѣбѣраиѧ*, ali češća pojava u staroslovenskom je tip *мѣгда сѣбѣраиѧ сѧ*, što se pretpostavlja da je bio uticaj grčkog jezika (Nav. delo, 95).

4.4.5 Neka druga sintaksička pitanja

Postoje primeri mešanja izraza za kretanje i mirovanje, a najčešće je to mešanje akuzativa sa lokativom. Tih mešanja ima u prenosnim, ali najviše u vremenskim značenjima. Objašnjenje za korišćenje lokativa umesto akuzativa u nekim rečenicama ili uz glagole, bilo je ukazano na statičko umesto na dinamičko razumevanje odgovarajućih glagola. Pored toga za ovu upotrebu ukazuje se i na fonetsko slivanje, koje se pojavljivalo usled nerazlikovanja i mešanja padeža. Uz to, javljaju se i druge zamene, na primer, lokativa i dativa ili genitiva i

akuzativa, ali i zamena instrumentala i akuzativa, kao u primeru: *Majka sedi pred pećinu*, što je bio izraz iz narodnog govora.

Pitanje uzročnosti je bilo dosta složeno. Način za upitno uzročno značenje bilo je *почѣто*, a današnje *zašto* ili *zbog čega*. Ono se javljalo i u formalnim pitanjima, ali i u naslovima nekih sastava koji su davali tumačenja postojećih problema. Načini za izražavanje uzročnosti u zavisnim konstrukcijama, "*zato što*" i "*jer*", a pored toga i veznici *уде*, *занѣ*, *имѣже*, *бо*. Na počecima uvodnih rečenica mogu stajati neki od tih veznika dok drugi ne mogu, što je slučaj i u današnjem jeziku.

Pitanje negacije. Mogućnost ispred kojih reči je mogla stajati rečca *ne*, razvijala se od pozicije neposredno ispred reči sa onaj pojam koji se negira pa do obaveznog nameštanja rečce ispred ličnog glagolskog oblika. Mnogi primeri u staroj jezičnoj upotrebi svedoče o ovome, kao i o odsustvu dvojne negacije.

Zanimljivih izraza za meru, je u našem starom jeziku bilo zaista dosta, za razliku od današnjeg u kome su ustaljeni kvantitativni genitiv, akuzativi kao i drugi izrazi. Zato su stari pisci smišljali izraze kako bi opisali meru, u njima je komparacija bila glavna karakteristika. A neka od tih poredjenja imala su komparativni karakter. Navešćemo nekoliko primera koje je koristio Jerotej Račanin u jeziku: *kuće koliko za dva monastira; kolika e dužina, puškom dva puta bi li mogao dometnuti; pojdosmo koliko bi dva puta kamenom iz ruke dometnuo; blizu grada, malo ne može se kamenom dovući do grada* (Nav. delo, 100).

Komparacija takodje nije bila kao u današnjem vremenu oblikovana, već je od značaja elemenat sa kojim se nešto poredi, kao i elemenat razlike između tih pojmova koji se porede. Radi boljeg razumevanja, navešćemo primer, *oštro kako i dobro = toliko oštro, koliko je i dobro*. Kada je u pitanju elemenat same razlike razmaka između dva pojma nekada je od padeža najobičniji bio instrumental tipa *glavom viši*.

Od današnjeg jezika se razlikovala i upotreba glagolskog vida. Postojao je i oblik određenog vida zamenice, kao u rečenici: On je *njeni*. Što se tiče disjunkcije, postojala je kojom su se obuhvatale sve mogućnosti, ili ona koja je ostavljala nedovršeno nabranje. Za izražavanje ideje nejednakosti, koristile su se iste reči (*ino...ino*) koje su se ponavljale, a ne kao u današnjem jeziku dve različite reči (*jedno...drugo*). Za ovu osobinu se takodje verovalo da je bila uticaj grčkog jezika.

4.5 Stilistika

“Srednjovekovni stilistički afiniteti i zahvati razlikovali su se od savremenih mnogo više nego što se srednjovekovni govorni jezik razlikovao od današnjeg. Za pravilno razumevanje i ocenu nekog teksta sa stilske strane potrebno je imati ne samo specijalnih znanja, nego i šireg poznavanja epohe i njene ideologije, a možda čak i urođenog ili bar dobro izgrađenog smisla za takvo istraživanje” (Grickat 1972: 118).

Kada je u pitanju stvaralaštvo stare srpske književnosti, a pre svega dela pisana višim stilom, ne treba zaboraviti vizantijske, antičke ali i hebrejske uticaje. Pored toga je potrebno bar donekle poznavanje same materije da bi se moglo prepoznati šta je u starijoj književnosti bilo originalno. Takvih je stvari bilo svakako dosta, jer je težnja ka stilskim ostvarenjima i te kako postojala. Ono što je bitno vezano za stilske figure, je da se njima može pristupiti sa razumevanjem leksičkog smisla koje one nose, a to znači da li je i kakav stilski efekat postignut ili pak pristup može biti lingvistički, što bi značilo da se ne ocenjuje efekat uspešnosti stilske figure, već njen način nastanka. Tada se sa jedne strane posmatra prisutnost paradoksa ili pak neke gradacije, a zatim i da li je stil miran. Pored toga, razmatra se, da li neki pridev uz takvu imenicu, iz čijeg se skupa osobina ne može izvući ta pridevska osobina-tada sledi *semantičko pomeranje*. Ili pak ako je neka reč napisana u instrumentalu, da označi neko sredstvo, iako to nije njeno značenje. O vrsti figurativnosti, zaključci se donose lingvističkim raščlanjivanjem (Grickat 1972: 119).

One stilske figure koje poznajemo iz teorije književnosti i koje i danas postoje, mogu se tražiti i u starim tekstovima. A to pre svega, *sinegdohe*, *zamenjivanje* dva pojma po količini, zatim *personifikacije*, *nagomilani epiteti*, *parafraze*, *ironisanje* i još mnoge. A u tim tekstovima bio je zastupljen i veliki broj *metafora* i *metonimija*, ali i *retoričkih pitanja*.

Za stilistiku su takodje važna tipološka proučavanja rečnika koja se odnose na neke epohe ili spomenike. Tada se razmatra broj imenica u odnosu na broj prideva, ili odnos broja glagola i broja priloga, ili odnos broja imenica i glagola. Cilj je da se prouči da li je u starim tekstovima ta pojava bila ista kao i u današnjim tekstovima. Činjenica je da naš jezik u celom razvoju nije imao tu istu mogućnost, kao na primer, ruski jezik, koji je staroslovenski mogao upotrebljavati u svrhe postizanja stilskih figura. Ovaj jezik je za postizanje višeg nivoa stila, koristio i neke prefikse i sufikse, dok je srpski jezik u ograničenoj meri postizao ironični ili parodijski momenat.

Kasnijim proučavanjima došlo se do zaključka da je upotreba nekih srednjovekovnih stilskih pojava na našem području mnogo duže postojala nego što se prevashodno smatralo. Ovde se pre svega misli na upotrebu visokog stila, sa svim njegovim epitetima i metaforama. Ta pojava se može pomeriti još na XIII vek, ali se zna da su i neke tehnike za postizanje stilskih figura postojale još u vreme Klimenta Ohridskog, što predstavlja njeno neprekidno postojanje (Nav. delo, 121).

Česta pojava citata predstavljala je jednu od glavnih karakteristika u delima srednjovekovne književnosti. Pisac je upotrebom citata želeo da što upečatljivije ubedi čitaoca u ono što je hteo reći, ali i zbog same skromnosti koja je odlikovala veliki broj tadašnjih pisaca, oni su svoj doprinos čuvali u senci već priznatih autora. To je za lingvistiku značilo jedan zaseban stilistički elemenat, ali i opomenu da se razlikuje original od plagijata.

“Vizantijskom uticaju se pripisuje sklonost ka raznim proširenjima: na primer, Ringhajm navodi da istovetno mesto u romanu o Troji u hrvatskom prevodu glasi prosto “*pisaše*”, a u srpskom “*pisaše belim prstom svojim*”, iz čega se izvodi zaključak o vizantijskom maniru“ (Nav. delo, 122).

Dokaz ovoj tvrdnji su *ponavljanja* i *antiteze* kojih je u velikom broju u delima stare književnosti. Takodje je uočljiva i pojačana pojava mislenih imenica, ali i težnja za apstrahovanjem, razna spominjanja zamenice *neki*. Prikazaćemo primer iz dela *Slovo ljubve* Stefana Lazarevića:

...“въздоуха тънькаго	(... ваздуха танког
дивьними нѣкими	дивотним неким
гласы оглашениѣ;”	гласима оглашење“

(Tomin 2001: 246).

U vezi sa ovom temom, postoje još i akustičke stilske pojave, namenjene čulu sluha, koje su isto semantičke. U našem srednjovekovnom umetničkom pesništvu manje su proučene pojedinosti u metrici. Zato treba još proučiti da li je postojala naša sopstvena ritmička struktura ili je to bio uticaj vizantijske himnografije. U akustičke stilske pojave spadaju *anafore*, *epifore*, *palilogije*, *simplohe*. Medjutim, važnije od naziva stilskih figura jeste tačno i precizno razumevanje tih pojava.

Tada je i u pravnim i istoriografskim tekstovima postojala pojava citata iz crkvenih himni ili Biblije, što bi se u današnjem vremenu smatralo nepodobnim. Zaključno sa ovom temom može se reći da je sam prikaz imao veću važnost od same informacije.

5 STARA SRPSKA KNJIŽEVNOST

Pod ovim pojmom se podrazumevaju originalna kao i prevodilačka dela srpske književnosti, koja su počela nastajati kada i srpska pismenost u IX. veku pa sve do XVII. veka kada u srpskoj književnosti primat dobija barok (Bogdanović 1980: 89-115). Srpska književnost se počela razvijati u X. veku i to, pre svega, prevodilačkom delatnošću pisara grčkih tekstova. Preko tih prevoda Srbi su prihvatili razne verske tekstove hrišćanske vere. Sa pojavom književnog rada Sv. Save počinje i samostalno stvaralaštvo u srpskoj književnosti. Ona je sistem žanrova kao i ideologiju književnog delovanja preuzela od vizantijske poetike, pa tako možemo reći da se uklapala u nju. Uprkos tome stara srpska književnost je dosegla visok stepen umetničkog stvaralaštva.

5.1 Periodizacija

Kada je istorija srpske književnosti u pitanju, predlagane su različite periodizacije od različitih autora. A to je zavisilo kako od stava tako i od znanja o istorijskim prilikama u kojima je došlo do razvoja književnosti. Napomenućemo nekoliko podela. Tako, na primer, autor Pavle Popović u knjizi *Pregled srpske književnosti* (1909: 34) smatra staru srpsku književnost kao statičnu pojavu, u kojoj nema vremenske podele niti unutrašnjeg razvoja. Njegovo mišljenje je da periodizacija u pravom smislu te reči ne postoji, već samo žanrove posmatra kao posebnu celinu (Bogdanović 1980: 99).

Prvi autor koji je u svojim istraživanjima uputio na postojanje unutrašnje dinamike u razvoju stare srpske književnosti bio je Dragoljub Pavlović (1954: 5-13). On smatra da je isključivo koncept feudalizma kao oblik društvenih i ekonomskih prilika okvir u kojem se razvijaju sve istorijske pojave pa tako i književnost. Srednji vek se deli na *ranofeudalno doba*, *doba razvijenog feudalizma* i *doba propadanja feudalizma*. Takva podela se prenosi i na istoriju srpske književnosti:

- *doba nastanka i prvobitnog razvoja* (9-12. vek)
- *doba punog razvoja* (13. i 14. vek)
- *doba opadanja* (sve do 18. veka).

Sličnu podelu je imao i Djordje Radojčić (1965: 239), koji ju je unosenjem nekih regionalnih odlika samo proširio. Autor koji se nije slagao sa ovim periodizacijama bio je Dimitrije Bogdanović. On smatra da se društveno-ekonomske prilike ne mogu preneti na podelu same književnosti. Ovaj autor nije podržavao mišljenje da se celokupna

srednjovekovna književnost, posmatra kao nešto bez unutrašnjeg razvoja i slojevitosti (Bogdanović 1980: 102-105). U skladu sa tim, Bogdanović je dao poseban predlog periodizacije. Njegovo mišljenje je bilo da su kulturološki bitni momenti (kao što je na primer pojava kada se bogoslužbeni ustav reformisao krajem 13. veka ili prodiranje isahističkih uticaja u srpsku duhovnost) merodavni, te je tako staru srpsku književnost podelio na sedam perioda:

- *počeci srpske književnosti* (10-12. vek)
- *na putevima samostalnog stvaranja* (13. vek)
- *u znaku Svete gore* (1300-1389)
- *posle Kosova* (1389-1427)
- *nova središta književne delatnosti* (1427-1459)
- *između tradicije i hronike svoga vremena* (1459-1537)
- *i dva poslednja veka* (16-17. vek).

5.2 Počeci srpske književnosti

Opšte je poznato da se proces početka srpske književnosti vezuje za period kada su Srbi hristijanizovani u duhu grčkog pravoslavlja u IX. veku, za vreme vizantijskog cara Vasilija I. Ovim ostvarenjem hristijanizacije Srba stvara se mogućnost jačeg uticaja Vizantije na njihovu kulturu, način života, kao i na opšte približavanje vizantijskom duhu. Takođe treba napomenuti da je prvobitna slovenska književnost imala misionarsku namenu.

Kada se uopšteno govori o srpskoj srednjovekovnoj književnosti, treba pomenuti da ju je odlikovao pre svega religiozni karakter. To se moglo uočiti ne samo u nameni tekstova, već i u konstantnom prisustvu biblijskih citata i simbolike. Tako je ova književnost uglavnom bila vezana za crkvu, bez obzira da li su pisci svetovnjaci ili monasi. Reč je, uglavnom, o bogoslužbenim tekstovima (jevandjelja, apostoli, psaltiri), ali i o kulturnim spisima (službe, žitija, pohvale) koji su imali namenu stvaranja kulta određenih ličnosti (Tomin 2001: 5).

Ono što bi još trebalo pomenuti jeste da je specifičnost srednjovekovne književnosti u tome da je to književnost rukopisne knjige. U srpskim zemljama je štampanje knjiga započelo 1494. koje se nastavilo i u narednom veku. Međutim, pojava štamparija nije prekinula prepisivanje knjiga. Ta delatnost je i dalje nastavila da postoji u manastirima i u prepisivačkim centrima. Poseban odnos prema autorstvu je još jedna specifična osobina srednjovekovne književnosti. Naime, cenilo se poštovanje večne istine, obrasca, a ne originalnost, tako da pisac nije pravi autor dela. Zato dolazi i do pojave *personifikacije*. Zbog takvog stava prema autorstvu, bilo je moguće slobodno preuzimanje delova iz Biblije, ali i iz

dela raznih pisaca. Srednjovekovni pisci se zato često i ne potpisuju, a i ako to urade, obično uz svoje ime dopisuju reči *grešni*, *nedostojni*, *poslednji*. Često se u akrostihu ili tajnopisu mogu pronaći i imena pisaca.

5.3 Žanrovi

Važno je napomenuti da je srednjovekovna srpska književnost imala poseban žanrovski sistem. U daljem izlaganju biće predstavljeni najvažniji žanrovi. Oni se dele na prozne i na poetske.

Prozni:

- beseda, vidjenje ili otkrivenje, letopis, povelja, žitije, rodoslov, povest, poslanica, slovo i skazanje.

Poetski:

- kanon, služba, akatist, tropar, stihira.

Prelaznim žanrovima se nazivaju zapisi, molitve, plač i pohvale jer se u njima susreću osobine i proznog i pesničkog žanra (Bogdanović 1980: 69-84).

Žitije, nazivano još i hagiografija ili životopis svetoga. Može se reći da je glavni prozni žanr i veoma je zastupljen. U ovom spisu se predstavlja život neke ličnosti, a to je obično vladar ili crkveni velikodostojnik. Može se reći da su žitija imala dug razvojni put, a potekla su od zapisa o stradanjima martirija, prvih hrišćanskih mučenika. Veliki uticaj na stvaranje žitija imale su helenističke biografije, pustinjačke povesti i pohvale, uz isticanje čudesnih događaja. Žitija su sastavljena tako da prikažu život određene ličnosti od njenog rođenja pa do smrti, uz to se stavlja akcenat na prikaz nekog čuda posle smrti. Među monasima su žitija bila potrebna lektira koja je imala ulogu u vaspitanju i služila kao pravilo kako se treba ponašati, kao što kaže Bogdanović “bila su potvrda ostvarljivosti religioznog ideala” (Bogdanović 1971: 424). Ličnosti o kojima su pisana žitija, su predstavljene kao predodređene od samog rođenja da budu svete. Uglavnom se piše da i njihovo rođenje prati neko čudo, a da su u mladosti posvećeni crkvi, postu, molitvama, knjigama verskih sadržaja, povlačenjem iz ženskog društva i begu u manastir. Ono što predstavlja važan deo jednog žitija je prikaz da to određeno lice posle svoje smrti, postaje sveto i da čini čuda, kao što je, na primer, isceljenje bolesnih.

Drugi žanrovi kao što su besede, pohvale, plač i molitve takodje se mogu javiti u okviru jednog žitija. A postoje opširna, prostrana žitija koje čitaju u trpezarijama nekih manastira i sinaksarska ili prološka žitija, koja se čitaju u crkvi na dan slave određenog svetog lica i koja su kraća.

Prvo žitije u srpskoj književnosti bilo je *Žitije svetog Simeona* Sv. Save iz XIII veka. Ako se ne uzme u obzir *Žitije svetog kneza Vladimira*, iz XI veka, koje je nepotpuno sačuvano na latinskom jeziku. Prva dela svetog Save su crkvenopravnog karaktera (*Karejski* i *Hilandarski tipik*). U ovom žitiju o svetom Simeonu, on kao očevidac piše jednostavno i razumljivo o Simeonovim odricanjima u životu. U njemu su predstavljen vladarski i monaški život Nemanje u vidu prikaza scena napuštanja prestola i umiranja. Njegovo iščekivanje smrti u manastiru je u ovom delu prikazano veoma dramatično i sa puno osećanja. Ono što se zapaža u ovom žitiju je odsustvo pominjanja čuda, koja je jedna od glavnih odlika ovog žanra. Prikaz smrti Simeona u ovom žitiju predstavlja jedan od najlepših primera u staroj srpskoj književnosti.

Povelje, su dokumenta pravnog karaktera kojima se rešavaju sporovi i kojima se garantuju prava pojedinca. Prvi deo povelje čine arenga i ekspozicija, koje opisuju motive za izdavanje istih. Pored toga sadrže još lirske i poetske osobine, ali i autobiografske crte samog izdavača povelje. Zato su značajne za proučavanje književne istorije.

Dispozicija je komponenta koja čini drugi deo povelje i u njoj se nalazi samo popis darova i isključivo je pravnog karaktera. Tako su sačuvane mnoge povelje vladara srednjeg veka kojima su manastirima darovana zemljišta, imanja ili prihodi. Specifična odlika koja krasi povelje je da između ova dva navedena dela postoji kako stilska tako i jezička razlika. I to u smislu, da je arenga "napisana jezikom sakralnim, crkvenoslovenskim, a opis dara živim jezikom; prvi deo povelje *visokim stilom* što znači i *visokim jezikom*, a drugi- stilom *nižim* svakidašnjim i običnim" (Bogdanović 1984: 140). Primer izvanrednog poetskog prikaza može se naći u povelji manastiru Hilandaru od Stefana Prvovenčanog. On u ovom delu opisuje idealni, rajski pejzaž, koji u stvari predstavlja alegorijsku sliku Svete gore. Ova povelja takodje pokazuje da i kao književno delo mogu biti veoma značajne. Ako je povelja potvrđena zlatnim pečatom nazivamo ih hrisovulje.

Poslanice (pisanije, pismo, poslanije), ovaj žanr se razvijao i čuvao u vizantijskoj kulturi, a poznat je iz antičkog doba. Sveti Sava je poslao poslanicu studeničkom igumanu Spiridonu, sa jednog od putovanja u Svetu zemlju i to je bila prva poslanica u srpskoj književnosti. Poslanice *Slovo ljubve* despota Stefana Lazarevića (1409), koja je imala oblik pisma i koja ima ljubavni motiv, i *Poslanica kir Isaiji* od Dimitrija Kantakuzina, predstavljaju poznate književne primere. Za pisanje pisama postojali su takozvani epistolari ili pismovnici, koji su pružali gotove obrasce po kojima bi se obraćali određenim licima, uglavnom za savete, oproštaj ili pomoć.

Slovo je govor ili propoved na neku temu iz Biblije, crkvenog kalendara ili na temu o moralu. Ovaj retorski žanr može biti i poglavlje u nekom traktatu ili spisu, ali može označiti i pripovedačke žanrove. 1392. je napisano *Slovo o svetom knezu Lazaru* i u njemu su zastupljeni čak i dijalozi. Ova slova su obično sastavljena u zbornike, sastavljena iz više dela.

Akatist je pohvalna i svečana pesma posvećena kultu Bogorodice, koja se vezuje za događaj opsade Carigrada u VII veku. Postojalo je verovanje da je upravo Bogorodica spasila grad od neprijateljskih snaga. Tako je ispevan akatist u znaku zahvalnosti, koji se sluša stojeći. Pominje se nekoliko različitih autora ove pohvalne pesme, ali se sa sigurnošću ne može utvrditi ko je to bio. U tom vremenu nastalo je još akatista koji su bili posvećeni raznim praznicima i svetiteljima. Glavna osobina ovih pesama je bila ta da su se sastojale od dvadeset i četiri strofe- dvanaest ikosa i dvanaest kondaka, koji su se smenjivali. Svi ikosi i svi kondaci u okviru jednog akatista završavaju se istim refrenom, a prethodi im uvodni kondak, koji se nalazi na početku akatista i čini dvadeset i petu strofu (Tomin 2001: 12). *Akatist svetom Savi* nepoznatog autora, i dva dela napisana od strane zografa Longina *Akatist prvomučeniku Stefanu* i *Akatist Stefanu Dečanskom* bili su originalni akatisti koji su krajem XVI veka nastali.

Službe su bile namenjene samo ličnostima koje su proglašene svecima od strane crkve. Služba je “književno-liturgijska celina koja predstavlja pesnički žanr složen iz većeg broja liturgijskih pesama, molitava i obrednih struktura u strogo utvrdjenom poretku” (Bogdanović 1980: 80).

Tropar, stihira i kondak su vrste pesništva koje su bile zastupljene u crkvama i koje su ušle u sastav službe. Njihov sadržaj se uglavnom odnosi na proslavljanje svetaca i praznika. Mogu se naći u crkvenim knjigama oktoihu, mineju i triodu. Prvu srpsku *Službu svetom Simeonu* je napisao sveti Sava, a Ćirilu i Metodiju su posvećene najstarije slovenske službe. Važno je još pomenuti da su *Srbljaci* bili rukopisne i štampane knjige u kojima su sabrane službe koje su bile posvećene Srbima svecima.

Zapisi su se uglavnom javljali na unutrašnjim stranama rukopisnih knjiga ili na njihovim marginama, a neki su bili uklesani, na primer, u kamenu ili drvetu. Oni su bili veoma kratkog sadržaja, često su se sastojali samo od jedne reči. Teme zapisa su vezane za svakodnevnicu ljudi tog doba, za ratove, smene vlasti, a često sadrže razne molbe koje su upućene Hristu ili čitaocu. Te molbe su iznosili prepisivači, jer su smatrali da su nedostojni tog delanja. Kasnije se često spominjao i strah od Turaka, kao i kraj sveta što je bila tema u mnogobrojnim zapisima. Za proučavanje istorije srpske književnosti značajni su zapisi koji

su sadržali potresne priče samih pisaca kao i njihova stradanja. Takvih ličnih priča o osećanjima ima nekoliko stotina, a uopšteno sačuvanih zapisa oko petnaestak hiljada. Vrlo važno je bilo ako bi takav jedan zapis imao zapisanu godinu nastanka, jer bi u tom slučaju poslužio kao istorijski izvor.

Plač se može nazvati i književnom tužbalicom. Njome se propratio neki tužan događaj ili smrt nekog lica. Kako se približavao pad srednjovekovne države, tako su i plačevi bili sve učestaliji u književnosti. Pogotovo u kosovskim spisima su plačevi, sa izrazitim pesničkim odlikama veoma zastupljeni. Oni se mogu javiti i u žitijima, kao što je to slučaj u *Žitiju despota Stefana Lazarevića* koje je sastavio Konstantin Filozof, i poziva na kraju spisa Beograd da oplakuje svoju potamnelost, posle smrti despota.

Pohvale su nastale kao spis pesničke sadržine, i služile su da veličaju pozitivne osobine nekih ličnosti kao i da ih slave. Moguće je i pojava anafore, ako se u pohvali ponavljaju iste reči na početku stihova. Postojale su pohvale u užem smislu, koje su bile kratkog pesničkog stava, jedna takva je bila *Pohvala svetom knezu Lazaru* monahinje Jefimije. Pohvala u širem smislu bila je bliska proznom žanru- *slovu*, jer se pojavljuju retorski elementi, zato ima i naziv *pohvalno slovo*.

5.4 Najvažnije ličnosti, dela i teme u srednjovekovnoj književnosti

Kada se govori o značajnim ličnostima u srednjem veku, sa sigurnošću se može tvrditi da je to bio sveti Sava. Zbog njegovih mnogobrojnih stvaralaštva na kulturnom i duhovnom nivou on se smatra osnivačem. On je, između ostalog, bio humski knez, svetogorski monah, studenički iguman, prvi arhiepiskop srpske crkve, hodočasnik i dao je veliki doprinos u izgradjivanju osnova srpske kulture. Među najznačajnijim stvarima spadaju njegovi književni i pravni tekstovi, među kojima se nalaze žitija i službe, takodje je ostavio obiman prosvetiteljski rad iza sebe.

Ličnosti koje su u XIII veku ostavile dubok trag u književnosti su pisci Domentijan i Teodosije. Oni su bili u manastiru Hilandar i ono što treba pomenuti je da su obojica pisala žitija o svetom Savi i o istom događaju, međutim njihova dela se razlikuju i po stilu i po pristupu. Osnovne osobine njegovog pisanja su slikoviti i realistični opisi, osećajno i lako pripovedanje kao i prikazivanje psihološkog stanja, kao i prikaz svetovnog života doprinele su da Teodosijevo žitije bude veoma čitano u tom vremenu.

U narednom izlaganju u ovom radu predstavimo i nekoliko ženskih imena koja se prva pojavljuju u srpskom književnom stvaralaštvu srednjeg veka. Jedna od njih je monahinja Jefimija, koja je bila žena despota Uglješe Mrnjavčevića i prva srpska književnica, čija su

književna dela zbog visoke vrednosti ostala zabeležena u istoriji književnosti. Njeni tekstovi kojih je bilo tri, bili su u prvom licu jednine i namenjeni darovanju manastirima Hilandar i Ravanica. Ono što još obeležava ove tekstove je da su urezani ili izvezeni u materijalu, tako da predstavljaju spomenike kako književne tako i primenjene umetnosti. Prvi tekst *Tuga za mladencem Uglješom* je urezan u srebru, i govori o njenom neprolaznom bolu za prerano preminulim sinom. Ovaj spis darovala je Hilandaru, gde je njeno dete i sahranjeno. Ostala dva teksta su *Moljenje Gospodu Isusu Hristu* i *Pohvala knezu Lazaru*. U njenom trećem delu čija je tema pogibija kneza, dolazi do spajanja njene lične i opšte tragedije što će učiniti ovo delo izuzetnim i jednim od najlepših u srpskoj književnosti. Za njen stil pisanja može se reći da je neposredan i ispovedan.

Druga žena koja je bitna za istoriju srpske književnosti bila je kćerka kneza Lazara i kneginje Milice, Jelena Balšić, koja se isto bavila književnošću. Ona se dopisivala sa duhovnikom Nikonom Jerusalimcem i on je od tih njenih pisama na koja je odgovarao sastavio rukopis i nazvao ga *Gorički zbornik*. U književnosti je poznato pismo *Otpisanije bogoljubno*. Treba pomenuti da su "ova pisma izvanredan domet srpske srednjovekovne epistolografije[...] ona su pisana prirodnim, ličnim tonom. Jelenin stil je pun osećanja, ali uzdržljiv i odmeren, s kratkim rečenicama, mada retorski vest" (Bogdanović 1980: 223). Po Jeleninim pitanjima u pismima može se lako zaključiti da je ona veoma dobro poznavala versku literaturu.

Posebno mesto na listi izuzetnih žena pripada carici Mari Branković, koja se ubraja u najznačajnije, a ujedno i najneobičnije osobe u istoriji Balkana XV veka. Ona je bila udata za turskog sultana, a njen otac Djuradj je smatrao da će se time sprečiti turska osvajanja. Carica Mara je bila izuzetno angažovana na političkom i diplomatskom polju, i učestvovala je u nekim pregovorima pri sklapanju mira. Zatim je izdavala povelje, a i nekoliko njenih pisama upućenih dubrovačkom knezu su sačuvana. Još je poznato da je bila posvećena crkvi i manastirima i pomogala im je u vidu raznih donacija i darovanjima poseda. Smatra se da je Mara Branković bila "*zaštitnica hrišćana na Balkanu*" (Tomin 2001: 25).

Pored ove carice bilo je i drugih ženskih članova vladarskih porodica koje su takodje bile aktivne u političkom životu. Posebno su pomagale da se razvije duhovna kultura i izgradnja crkava. Pomenuću i ime kraljice Jelene Anžuske koja je proglašena za sveticu. U prilog tome ide i činjenica da je ona prva žena kojoj je posvećeno jedno žitije u srpskoj književnosti. Ona je podigla nekoliko manastira; monahinja Teodosija, sestra kneza Lazara, je podigla ženski manastir Vavedenja; kneginja Milica Ljubostiju, a monahinja

Angelina Branković Krušedol.

Na osnovu svih ovih dostupnih podataka koja otkrivaju interesovanja pripadnica vladarskih porodica, možemo zaključiti da su bile obrazovane. Pre svega, jer su im putovanja i knjige bile dostupne kao i kontakti sa crkvenim učenim licima. Intersantno je i to da su se mnoge učene žene bavile crkvenim vezom, izražavajući na taj način svoju umetničku crtu. Te su tako ostala zabeležena mnoga njihova imena.

Jedna od odlika koja je bila prisutna u srednjovekovnoj književnosti je da su pisci uglavnom imali negativan stav o ženama, i često su prikazivane kao zla bića. Naravno postoje i pisci koji su se vrlo pohvalno izražavali prema ženskom polu, ali je ta činjenica ostala manje poznata.

Ono što se sa sigurnošću može reći je da srednjovekovna književnost zauzima najduži period istorije srpske književnosti, a samim tim je i mnogostruko obogaćuje.

“Usled velike složenosti uslova teško je izdvojiti činioce koji određuju osobenost stare srpske književnosti, međutim mogu se izdvojiti tri odlučujuća činioca koji čine suštinu nastanka i postojanja ove književnosti, a to su- pravoslavna vera, trajno duhovno zračenje Vizantije i srpskoslovenski jezik” (Trifunović 2009: 12).

5.5 Pisani izvori

Sačuvani spomenici iz najranijeg razdoblja naše pismenosti otkrivaju pravac srpske kulturne orijentacije u ranom srednjem veku, gde su se Srbi, usled geografskog položaja na području koje je nekada presecala granica između dve podeljene polovine Rimskog carstva, izvesno vreme kolebali između Istoka i Zapada, grčke i rimske crkve, vizantijskog i latinskog kulturnog uticaja.

U početku preovlađuje zapadna orijentacija, naročito u primorskim krajevima, a dokaz za to su *Dukljanska hronika* i *Miroslavljevo jevanđelje*, dva najznačajnija književna spomenika prednemanjičke epohe, koja se malo razlikuju od sličnih radova na Zapadu. Tek od Stefana Nemanje i njegovih naslednika počinje čvrsto versko i kulturno vezivanje Srbije za Vizantiju.

Stefan Nemanja je udario temelje srpskoj feudalnoj državi, u koju su ušle ranije samostalne ili polusamostalne oblasti Raška, Zeta, Travunija i Zahumlje. Ta državna tvorevina, koju će njegov sin Stefan Prvovenčani podići na rang kraljevstva, održala se pod dinastijom Nemanjića oko dva stoleća (1150-1371), stalno šireći svoje granice da bi se na

vrhuncu svoje moći, pod carem Dušanom, proglasila za Carstvo Srba i Grka, nakon čega je, pod dinastijama koje su nasledile Nemanjiće, trajala još oko sto godina. Književnost srednjevekovne Srbije je tesno povezana sa usponom države Nemanjića i njenom daljom sudbinom. Ta književnost je po svojoj formi duhovna, religiozna, te su njeni tvorci, sa malim izuzecima, crkvena lica, kaluđeri, no ipak njen pokretački motiv nije bio religiozan, već politički. Osnovna književna vrsta je biografija koja je nastala na osnovu svetačkih žitija-hagiografija, time što se u ovu formu starohrišćanske literature stalno unosila politička, istorijska sadržina. Istom cilju, utvrđivanju osnovnih ustanova feudalnog društva-države i crkve, služile su i ostale književne vrste: pohvale, liturgijske himne, hronike, letopisi, hronografi itd. Iako je srpskoslovenski jezik nastao u XI veku, njegovi najraniji sačuvani spomenici potiču tek sa kraja XII veka.

Smrću Dušanovog sina, Uroša Nejakog 1371. godine dinastija Nemanjića se gasi. Carstvo se već posle smrti Dušanove 1355. godine raspalo na samostalne državne oblasti. Razjedinjena srpska despotstva nisu bila u stanju da se odupru najezi Turaka koji im nanose dva velika poraza na Marici (1371) i Kosovu (1389). U šezdesetak godina nakon kosovske bitke, koliko je još postojala (do 1459), srednjevekovna Srbija imala je razdoblje blistave obnove za vreme despota Stefana, koje je donelo možda i najveći razmah srednjovekovne književne aktivnosti, a zatim i period duge agonije za vreme despota Đurđa i konačan pad nakon njegove smrti. U Srbiji u ovom razdoblju dolaze do izražaja tendencije ka sekularizaciji kulture, začeci individualizma, buđenje interesovanja za antiku, a naročito za vlade despota Stefana što ga i odvaja od ranijih vladara i približava ga tipu renesansnog prosvetiteljskog tiranina.

Ova književnost se izdvaja u nekim novim crtama kao što su psihologizam, istoricizam, začeci kritičnosti. pisci, kao na primer, sveti Sava i Teodosije, okreću se unutrašnjem, emocionalnom svetu čoveka, što nalazi podsticaj u isihazmu, mističnom pokretu koji smatra umnu molitvu individualnim načinom komunikacije sa Bogom. Ovaj pokret je skrenuo pažnju na čovekov unutrašnji svet i doprineo da u književnosti dođe do nečeg što se može nazvati „skretanje ka unutra“.

Tendencija suprotna ovoj je istoricizam koji se ogleda u pojačanom interesu za dela vizantijske historiografije. Prevođenje vizantijskih istoričara uticalo je na stvaranje historiografskih vrsta: letopisa, rodoslova, hronografa, u kojima se srpska istorija izlaže prvi put kao celina i u povezanosti sa svetskom istorijom. Književnost ovog vremena pretrpela je i neke dublje, sistematske promene. Ona gubi najvažniju odliku nemanjićke književnosti,

njenu monolitnost. Raspadaju se književni žanrovi i mesto njih dolaze do izražaja manje forme kao što su slovo, pohvala, pesma, poslanica, zapis i sve više dobija umetnički, poetski, lirski karakter, postajući više književnost u modernom smislu.

Posle pada srednjovekovne Srbije pod Turke 1459. godine, originalno književno stvaranje je bilo u velikom opadanju, jer je nestankom države književnost izgubila svoj glavni i skoro jedini predmet. Rad na knjizi ipak nije prestao, naročito u prvim vekovima ropstva, kada je granica između Turske i hrišćanskih zemalja bila udaljena od srpskih zemalja, te se taj rad i mogao odvijati u relativno stabilnijim prilikama. Nastavljen je rad na istoriografskim vrstama poznog srednjeg veka: hronikama, letopisima, rodoslovima i hronografima.

Hronograf je naročito značajan. Nastao je u Vizantiji sredinom XV veka, a prvi je, po mnogima, napisao neki Srbin (verovatno Pahomije Logofet). Hronograf se zatim preneo u srpske zemlje, nosio je naziv „*Povest od bitija i od carstvih vseh narodov*“ i najstariji je rukopis sa kraja XVI veka.

Najveći deo stare biblioteke sačuvan je upravo u rukopisima iz ovog perioda, čemu je doprineo i rani prodor štamparstva u srpske zemlje. Prva ćirilična štamparija osnovana je u Crnoj Gori 1493. godine (40 godine nakon Gutembergogovog pronalaska). Štamparije nisu mogle zadovoljiti sve potrebe za knjigama, pa su se one i dalje umnožavale najviše na stari način, prepisivanjem. Prepisivane su čak i štampane knjige, naročito kasnije kada su se štamparije ugasile.

Srednjovekovni srpski književni jezik bio je u opticaju sve do treće decenije XVIII veka, a na tom su jeziku pisali prvi srpski mitropoliti u južnoj Ugarskoj, Arsenije III Čarnojević i Arsenije IV Šakabenta, prvi Račani, nakon Velike seobe, Kiprijan i Jerotej, kao i Gavriilo Stefanović Venclović. Ovaj prvi period književnog stvaralaštva u novoj naseobini bio je i najčvršća spona sa starom srednjovekovnom tradicijom. Ne samo što je jezik bio isti nego su i sadržaj i oblik, kao i namena književnosti bili identični drevnim uzorima. Pisci su bili, kao i pre, iz redova sveštenstva. Neguju se svi žanrovi iz srednjeg veka. Svetovna književnost, sa druge strane, naročito populariše istoriografski pravac, potom putopise, a pojavljuje se i memoarska literatura, ep i drama. U književnost su vremenom sve više prodirali elementi narodnog jezika. Bogoslužjenja su zadržala svoju jezičku čistotu, ali su se u obraćanju narodu i u delima pisanim za narod osećale promene.

Teško je reći kada je završeno samo formiranje srpskoslovenskog jezika, ali već sačuvani rukopisi sa kraja dvanaestog veka svedoče da je srpskoslovenski jezik bogoslužbenih knjiga različit, kako od staroslovenskog, tako i od srpskog narodnog jezika. Dakle, u tom dalekom

vremenu, za vreme vladavine župana u srpskim krajevima, mogli su se naći rukopisi pisani staroslovenskim, srpskoslovenskim i narodnim jezikom. Najstariji srpski rukopisi su najbolje svedočanstvo da je u to vreme u pismenosti vladala diglosija. Srpskoslovenskim su pisane bogoslužbene knjige gde su se pisari trudili da ne dođe do ogrešenja o srpskoslovensku normu. To se najbolje ogleda u jeziku *Miroslavljevog* (Rodić, Jovanović 1986: 29) i *Vukanovog jevanđelja* (Vrana 1967: 25). Međutim, rukopisi koji nisu imali bogoslužbeni karakter nose dragocena obaveštenja o srpskom narodnom jeziku toga vremena. Najbolji primer za to je *povelja Kulina bana*, pisana 1189. Godine (Gošić 1989: 15).

Kada se uporede osobine jezika *Miroslavljevog* i *Vukanovog jevanđelja* sa jezikom pomenute povelje, jasno se vidi da su u jevanđeljima prihvaćene samo neke crte iz narodnog jezika, dok *Kulinova povelja* oslikava promene koje su se u srpskom jeziku dogodile do kraja dvanaestog veka. U narodnom i srpskoslovenskom praslovenski nazali dali su reflekske *e* i *u*, tvrdi i meki poluglas su izjednačeni, meko i tvrdo vokalno *r* i *l* su takođe izjednačeni. Za razliku od jevanđelja, povelja *Kulina bana* odražava sve promene koje su iz narodnog jezika ušle u srpskoslovensku normu, ali i promene koje su zahvatile narodni jezik, a koje ga odvajaju od srpskoslovenskog. U povelji *Kulina bana* *v* u predlogu i inicijalnom položaju promenjeno je u *u*, praslovenske grupe **tj* i **dj* u *Kulinovoj povelji* imaju reflekske *ć* i *đ*, staroslovenski predlog *ot* u pomenutoj povelji je u srpskom obliku *od*, instrumental imenica ženskog roda **a/ja* promene ima nastavak *-ov*. Dakle, narodni jezik u srpskoj pismenosti upotrebljava se od kraja dvanaestog veka, bolje rečeno, od prvih dana srpske pismenosti.

Sveti Sava, najznačajnija ličnost srednjovekovne kulture i vere, stvorio je mnoga značajna dela, kako na narodnom tako i na srpskoslovenskom jeziku. Pavle Ivić je konstatovao:

"Ako bacimo makar i samo površni pogled na pomenutih sedam spisa, uočićemo da su među njima samo dva pisana čistim crkvenoslovenskim jezikom srpske redakcije takozvanim srpskoslovenskim. To su Žitije svetog Simeona i služba tome svetitelju- ocu Savinom, Stefanu Nemanji. U ostalim tekstovima, a to su Nemanjina Hilendarska povelja, Karejski tipik, Hilendarski tipik, Studenički tipik i Pismo igumanu Spiridonu, ima delova na čistom srpskoslovenskom, ali i delova gde se taj jezik meša sa narodnim koji ponegde čak i preovlađuje" (Ivić 1979: 168).

Govoreći o *Pismu igumanu Spiridonu* on zaključuje: "Naravno ovo nije naš današnji jezik, ali ako se prevede nekoliko zastarelih reči, tekst biva potpuno jasan našem današnjem čitaocu" (Ibid.).

Ako pogledamo povelje Stefana Uroša, kralja srpskog iz druge polovine trinaestog veka, vidimo da su pisane razumljivim narodnim jezikom toga vremena. Na primer, povelja o naredbi da se trgovcima koji prolaze kroz Brskovo ništa ne naplaćuje to potvrđuje: *da hode po zemlji kraljevstva mi svobodno i nikto da im ne ispakosti ništa. ni im zabavi. ništa. i koji kupci gredu mimo brskovo a ne svraćaju se u brskovo da im nikto ne ime zabavljati* (Stojanović 1929: 35). Danas u savremenom jeziku reč *zabavljati* ima drugo značenje, međutim u nekim delovima Šumadije još i danas se sačuvala reč *zabaviti* u značenju *zadržati*.

U manastirskim poveljama diglosija dolazi do punog izražaja. Delovi u kojima su iskazana religiozna osećanja darodavca, pisani su višim stilom, ali materijalni darovi manastirima opisani su narodnim jezikom. Najbolji primeri za to su *Banjska hrisovulja* kralja Milutina, *Dečanska hrisovulja* kralja Stefana Uroša Trećeg i *Prizrenska hrisovulja* cara Dušana.

U šesnaestom i sedamnaestom veku nema više kancelarija srpskih vladara i vlastele. Turci su vladali u velikom broju oblasti u kojima su živeli Srbi. Nije više bilo gospode koja je mogla davati darove. Međutim, nije u potpunosti bio ugašen plamen srpske pismenosti. U manastirima su se prepisivale knjige srpskoslovenskim jezikom, a narodnim jezikom pisane su razne isprave u krajevima gde je to bilo moguće. U to vreme narodnim jezikom kojim se govorilo u srpskom plemenu Paštrovići napisane su mnogobrojne isprave. O njima se dosta zna, jer su se njima bavili poznati istraživači (Božić, et al. 1959). Osim spisa napisanih na domaćem govoru Paštrovića poznati su spisi iz Grblja i Boke. Ostalo je niz dokumenata od hercegovačkih Srba, neki spisi Srba iz Hrvatske i niz dokumenata iz stare crkve u Sarajevu.

U to vreme bile su teške prilike za Srbe u turskoj imperiji pa je razumljivo što nije sačuvano više dokumenata na narodnom jeziku. Na lokalnom govoru zabeleške na jednoj grčkoj knjizi ostavio je pop Nedeljko. U pisanim propovedima, apokrifnim delima i uzgrednim zapisima na marginama knjiga pisanim srpskoslovenskim često preovlađuju crte iz narodnog govora pisara.

Tokom šesnaestog i sedamnaestog veka u tekstovima pisanim srpskoslovenskim jezikom dosta je kršena norma, a sve više u njega ulazile narodne crte. Tako je u rukopisima nastalim u to vreme puno primera da se u delima koja su pisana srpskoslovenskim jezikom nalazi dosta crta iz narodnog jezika pisara. Neka dela su preuređivana tako da bi čitaocima,

koji nisu znali srpskoslovenski tekst, bila razumljiva. Dobar primer za to je prepis *Aleksandride* koji se čuva u Arhivu Srpske akademije nauka i umetnosti u Beogradu (Marinković 1969). *Lekaruše* koje su bile poznate u narodu, bile su uglavnom pisane na narodnom jeziku, kako bi bile razumljive onima koji ih koriste. Zapisi o lečenju i raznovrsni recepti na marginama knjiga pisani su najčešće narodnim jezikom, onako kako ih je u narodu čuo onaj ko je zapis sačinjavao (Katić 1958: 60).

U šesnaestom i sedamnaestom veku u Dubrovniku se razvila bogata književnost na srpskom jeziku štokavskog ijekavskog tipa. U sedamnaestom veku u Kotoru razvija se književnost zetskog ijekavskog dijalekta. Jedno kratko vreme srpski jezik je bio i diplomatski jezik kojim su se služili susedni narodi u prepisci (Kostić 1924: 8).

U sedamnaestom veku u putopisnu literaturu prodire obilje narodnih crta, čak i ako su putopise pisali crkveni velikodostojnici. Najbolji primer za to je delo Arsenija Čarnojevića o putovanju u Jerusalim, gde crte iz narodnog jezika preovlađuju (Mladenović 1965: 139).

Pišući o jeziku kod Srba u razdoblju od 1699. do 1804. Pavle Ivić i Aleksandar Mladenović saopštavaju: "Srbi su u osamnaesti vek ušli sa dva jezička izraza u pismenosti, srpskoslovenskim i narodnim jezikom. To dvojstvo imalo je petovekovnu tradiciju (Ivić, Mladenović 1994: 69). Značajnu prekretnicu u sudbini srpskog naroda i njegovoj kulturi predstavlja važan istorijski događaj, a to je Velika seoba pod patrijarhom Arsenijem Čarnojevićem. Na samom početku osamnastog veka nije bilo dobrih znalaca srpskoslovenkog jezika koji bi vodili administraciju na tom jeziku. S pravom se može reći da je to vreme kada narodni jezik zauzima centralne pozicije. O tome svedoče isprave iz Budima, Pešte, Beograda, Grblja, Risna, Hercegovine i drugih mesta širom srpskih oblasti. Čuveni beogradski mitropolit Mojsije Petrović svoje lične beleške pisao je onako kako su govorili njegovi sunarodnici koji su živeli u njegovom okruženju.

Okolnosti u kojima je živio srpski narod, razdvojen granicama velikih carstava, nisu dozvoljavale da se učini nekakav zaokret i da se mimo svih prepreka stvore uslovi za rast srpske kulture i literature na jedinstvenom normiranom jeziku, koji bi bio svima razumljiv. Naročito je bilo teško tada najnaprednijem delu srpskog naroda na terenu Habzburške monarhije. Strah od nasilnog katoličenja odveo je Srbe da u osloncu na Rusiju i ruskoslovenskom jeziku nađu utočište.

5.5.1 Miroslavljevo jevandjelje

Jedan od najznačajnijih ćiriličnih spomenika srpske i južnoslovenske odnosno srpskoslovenske pismenosti XII veka, je *Miroslavljevo jevandjelje*, ujedno će biti prikazana njegova zanimljiva istorija “proputovanja”. Ova knjiga odiše majstorski izvedenim kaligrafskim slovima, ilustrovana je smelim, raskošnim znalačkim minijaturama, vinjetama i inicijalima. Tekst u ovom jevandjelju je pisan perom crnim slovima u dve kolumne, a naslovi su ispisani crvenom bojom. U ovoj knjizi se nalazi 296 minijatura koje su crtane perom i obojene crvenom, zelenom, žutom i belom bojom, a zatim ukrašene zlatom. Za ovo Jevandjelje se može reći da jednostavno predstavlja uzbudljivu lepotu umetnosti. Ono što još odlikuje ovo delo je prisustvo dva pravopisa srpskoslovenskog, *zetsko-humski* i *raški*.

Nastalo je u poslednjoj četvrtini XII veka, najverovatnije između 1180. i 1187. godine u manastiru, odnosno crkvi Svetog Petra i Pavla, kod Bijelog Polja na Limu. Ova crkva je bila zadužbina zahumskog kneza Miroslava, koja je kasnije postala episkopsko sedište Humske eparhije Srpske pravoslavne crkve. Po njegovoj zapovesti ovo jevandjelje je ispisao i ukrasio pisar - dijak (djak) Grigorije, sa nekoliko svojih pomoćnika. Veruje se da je najveći deo jevandjelistara nastao od nepoznatog prepisivača, nazvanog Varsameleon. *Miroslavljevo jevandjelje* pored toga što predstavlja najstariji srpski ćirilični rukopis i spomenik srpskog književnog jezika, ujedno je i najvrednija srpska relikvija. Ovaj pisani spomenik je prešao više od 15 hiljada kilometara na svom sedam i po vekova dugom putu do Beograda. Za ovaj spomenik se može reći da je nemi svedok naše istorije koji je izbegao sudbinu mnogih drugih ukradenih i spaljenih knjiga. Miroslav, humski knez vladao je Zahumljem do 1190. godine, kada je ovu oblast na upravu dobio princ Rastko, potonji Sveti Sava. Kasnije su Zahumljem upravljali Miroslavljevi potomci koji su imali titule knezova i župana. Ovaj humski knez sahranjen je u svojoj zadužbini, crkvi Svetog Petra i Pavla, koja je kroz vekove više puta menjala svoju namenu. Bila je pretvarana u džamiju, pa u crkvu i tako nekoliko puta. U toj crkvi nalazi se ktitorski portret kneza Miroslava, nastao najverovatnije u XIV veku, za koji se veruje da je verna kopija originalnog portreta s kraja XII veka. Na tom portretu je prikazan srpski vladar odeven u *kolastu azdiju*, haljinu s motivima dvoglavog orla i to je bio najstariji prikaz takve slike. Zapravo se ne zna pouzdano koji je bio motiv kneza Miroslava da naruči pisanje Jevandjelja, koje je kasnije po njemu i dobilo ime - *Miroslavljevo Jevandjelje*.

Vukan, najstariji sin Stefana Nemanje i bratanac kneza Miroslava, optuživao je svog strica da je bogumil. Miroslav jeste bio u braku sa sestrom bosanskog bana Kulina, koja je pripadala „Crkvi bosanskoj“, ali u istorijskim izvorima nema dokaza da je i Miroslav bio

bogumil. Takvi dokazi ne postoje ni u samom Miroslavljevom jevandjelju. Ovo delo svojim sadržajem i oblikom upravo ukazuje na Miroslavljevo pravoslavnu veroispovest. Možda su upravo te optužbe za bogumilstvo i bile jedan od povoda za naručivanje ovakvog jevanđelja.

Miroslavljevo jevandjelje, kome je ovaj naziv dao Stojan Novaković, po formi je jevandjelistar (sabrana četiri postojeća jevandjelja u jedno prema načinu čitanja u crkvi). Po svom izgledu i sadržini *Miroslavljevo jevandjelje* predstavlja jedinstven pisani spomenik u istoriji srpske, ali i svetske kulture. Pisano je na tankom belom pergamentu, dimenzija 415 x 285 mm, ustavnom ćirilicom u dva stupca. Sadrži 181 list, odnosno 362 strane. Ukrašeno je sa 296 inicijala i minijatura. Grigorije dijak autor je svih minijatura i inicijala, ispisao je i alilujare, natpise i tekst na stranama 358-360. Ovo delo se po mnogo čemu razlikuje od drugih pravoslavnih jevandjelistara. I sam format je četiri puta veći od uobičajenog. Medjusobno su svi inicijali različiti, ukrašeni su bogato i velikih dimenzija, nalik zapadnoj iluminaciji. Sadrže najviše pozlate. Ljudski likovi u ovom delu su prikazani u inicijalima prirodni su, i nisu idealizovani. S jedne strane, *Miroslavljevo jevandjelje* odiše ukrštanjem zapadnog i istočnog književnog stila tog doba. To se može videti, na primer, u inicijalu koji prikazuje Svetog Jovana Krstitelja potpisanog ćirilicom kao „*Žvan Batista*“. S druge strane, ova knjiga je po jeziku, jer je na srpskom, umesto na grčkom i pismu (ćirilica, a ne glagoljica) autentično srpska. Postoji pretpostavka da je *Miroslavljevo jevandjelje*, prvih godina nakon što je nastalo, služilo kao bogoslužbena knjiga u manastiru Svetog Petra i Pavla u Bijelom Polju. 1198. godine iz njega je služena i liturgija na osvećenju manastira Hilandara, koji su te godine Sveti Sava i njegov otac Simeon obnavljali. Ovo delo se u Hilandaru koristilo za bogoslužbene svrhe sve do sredine XIX veka, kada je preneto u manastirsku biblioteku.

Manastir Hilandar je godine 1845/46. posetila ruska duhovna misija na čelu sa arhimandritom, kasnije episkopom Kijevskim, Porfirijem Uspenskim. Ovaj episkop, inače ljubitelj i kolekcionar starih rukopisa, fasciniran izgledom *Miroslavljevog jevandjelja*, isekao je 166. list i odneo ga sa sobom. Na njemu se nalaze *čtenija* za 7. odnosno 20. januar, praznik Svetog Jovana Krstitelja, ukrašena inicijalom sa likom *Vavilonske bludnice*. To je bila metafora za zlu Irodijadu, ženu cara Iroda, koja od muža zahtevala glavu svetog Jovana. U knjizi je to bio jedini nagi ženski lik.

U Hilandaru u to vreme Bugari su činili većinu monaha i zahvaljujući tome su upravljali manastirom. Ono što se nikada nije saznalo da li je Porfirije Uspenski tajno isekao taj list, sakrivši ga odneo u Ukrajinu, ili mu je to bilo dozvoljeno od bugarskih monaha. Od 1846. do 1883. godine taj list se nalazio u Kijevu, a nakon toga je prenesen u

Imperatorsku javnu biblioteku, danas Rusku nacionalnu biblioteku u Sankt Peterburgu. I danas se tamo nalazi, u zbirci Porfirija Uspenskog. Zahvaljujući ovoj činjenici svet je saznao za postojanje ovog jedinstvenog srpskog rukopisa. Treba napomenuti da Ruska nacionalna biblioteka poseduje 370 srpskih rukopisa iz srednjovekovne književnosti od kojih 160, među kojima je i Vukanovo jevandjelje, u zbirci Uspenskog.

Čuveni Ljubomir Stojanović, koji je važio za vodećeg stručnjaka za staroslovenski jezik i književnost, posetio je 1891. godine Hilandar sa ciljem da prouči Miroslavljevo jevandjelje. Profesor Stojanović je uspeo da dođe do Jevandjelja, uprkos ometanjima bugarskih monaha i da ga delimično prouči i napravi prve ispise.

Na Vaskrs 1896. godine, prateći put cara Dušana, kralj Aleksandar Obrenović posećuje Hilandar u nameri da obiđe manastir i pokloni se njegovim svetinjama. Ovaj kralj je hteo da otplati sve dugove ovog manastira i tako ga vrati pod srpski suverenitet. Tako je kralj od hilendarskih monaha, u znak zahvalnosti dobio na poklon njihova dva najvrednija pisana dokumenta: *Osnivačku povelju manastira Hilandara*, koju je izdao Stefan Nemanja (Sveti Simeon), i *Miroslavljevo jevandjelje*. Ovi rukopisi su pod velikim oprezom i budnim okom kralja i njegove pratnje stigli u Beograd.

Posle dva dana pošto je kralj napustio Hilandar, u manastir je stigao tajanstveni čovek iz Sankt Peterburga sa ogromnom količinom novca u nameri da otkupi *Miroslavljevo jevandjelje*, po bilo kojoj ceni. Te iste godine, po nalogu kralja Aleksandra, profesor Stojanović odnosi *Miroslavljevo jevandjelje* u Beč sa namerom da se tamo izradi fototipsko izdanje. Knjiga je raskoričena, fotografisana i u tiražu od 300 primeraka štampana u Carskoj i kraljevskoj štampariji. Ljubomir Stojanović je odlučio da važnije strane štampa u punom koloru i svaku na zasebnoj strani, a manje važne u crnoj i crvenoj boji i to po dve na jednoj strani, razlog tome je bio nedostatak novca. Godine 1897. Ljubomir Stojanović se vratio u Beograd i kralju predao original *Miroslavljevog jevandjelja* i sve primerke fototipskog izdanja. Jedan primerak je predat manastiru Hilandaru, a ostale je kralj delio državicima, diplomatama, institucijama i naučnicima.

1903. kralja Aleksandra i njegovu suprugu Dragu Mašin, u Majskom prevratu u noći između 28. i 29. maja, ubila je grupa oficira zaverenika. Tada iz dvorskog sefa nestalo je *Miroslavljevo jevandjelje*. Narednih 11 godina nije se znalo gde se ono nalazilo. Srpska štampa se pomno bavila ovom krađom i potragom za najvrednijom srpskom relikvijom. Uoči objave rata Srbiji 1914. godine, glavni deo Trezora Narodne banke Srbije, u kome se nalazio državni novac i zlatne rezerve, evakuisan je iz Beograda za Kruševac. U Kruševcu, načelniku

Državne blagajne Avramu Leviću u posetu dolaze narodni poslanici Ljubomir Davidović i Vojislav Marinković i predaju mu na čuvanje *Miroslavljevo jevandjelje*. Saznalo se da kada je kraljevski bibliotekar iz Topole, pakujući knjige i dokumentaciju kralja Petra za evakuaciju, u jednom od sanduka pronašao i *Miroslavljevo jevandjelje* i tako je ova knjiga dospela u ruke narodnih poslanika. Međutim ne zna se kako je ono dospelo u posed kralja Petra. Bibliotekar Ružić predao je Jevandjelje regentu Aleksandru, a ovaj poslanicima Davidoviću i Marinkoviću na čuvanje. Shvativši o kakvoj se vrednosti radi, načelnik Lević je u prisustvu poslanika zapakovao *Miroslavljevo jevandjelje* onako kako se po pravilu pakovao novac. Paket je predat na čuvanje Vladimiru Stevčiću, vršiocu dužnosti glavnog blagajnika. Rečeno mu je da je u pitanju izuzetno vredna stvar i da je čuva „*k'o oči u glavi*“. Stevčić i njegov zamenik Vasa Stanković nisu se odvajali od paketa i noću su čak i spavali preko njega. Tek su kasnije kada su se našli na Krfu saznali šta se u njemu nalazilo. Tako je Državna blagajna, a sa njom i *Miroslavljevo jevandjelje*, pratila kretanje srpske vlade od Kruševca do Niša, Kraljeva i Raške, a potom je 1915. godine sledila povlačenje srpske vojske. Na putu od Raške, preko Peći, Podgorice, Skadra i San Đovani di Medue do Krfa, došlo je do raznih problema. Deo Blagajne usput je pokraden, ali na svu sreću potom pronađen i vraćen. Na Krfu je pred predsednikom vlade Nikolom Pašićem i u prisustvu Levića, Stevčića, Stankovića, Davidovića i Marinkovića, otpečaćen paket sa *Miroslavljevim jevandjeljem* i utvrđeno je da je knjiga stigla neoštećena. *Miroslavljevo Jevandjelje* se neko vreme nalazilo na Krfu, u sefu Državne blagajne, a potom je predato na starateljstvo srpskoj vladi, predsedniku Pašiću i ministru Stojanu Protiću. Po okončanju rata, 1918. godine, relikvija se sa vladom bezbedno vratila u Beograd.

Uprkos odluci Ministarstva prosvete da se *Miroslavljevo jevandjelje* preda na čuvanje Narodnoj biblioteci Srbije ono je, između dva svetska rata, ostalo u posedu porodice Karađorđević. Knez Pavle, koji se u to vreme starao o *Miroslavljevom jevandjelju*, poklonio ga je 1935. godine sopstvenom muzeju. Tako je ovaj rukopis u bombardovanju, 6. aprila, 1941. izbegao sudbinu više stotina srednjovekovnih povelja, rukopisnih knjiga, skoro 50 hiljada kompleta časopisa i novina i oko 350 hiljada knjiga, koje su izgorele u do temelja srušnjenj zgradi Narodne biblioteke na Kosačićevom vencu u Beogradu.

Odmah po ulasku u Beograd Nemci su počeli da tragaju za *Miroslavljevim jevandjeljem* kao i za drugim vrednim relikvijama. Međutim bezuspešno, jer je Dvor još 1940. godine predao Jevandjelje Narodnoj banci Srbije na čuvanje. Početkom rata ono je sklonjeno u filijalu u Užicu. U strahu od Nemaca rukopis je predat igumanu obližnjeg manastira Rača,

Platonu Milojeviću, koji ga je zakopao u oltaru. Manastir Rača je od 1941. do 1943. nekoliko puta bio pljačkan i paljen od strane Nemaca i Bugara, ali *Miroslavljevo jevandjelje* nije ni pronađeno, ni oštećeno. U ovaj manastir su dolazili i partizani, misleći da je u njemu sakriveno zlato, ali je iguman uspeo da ih ubedi da zlata nema. Četnicima, koji su se takođe raspitivali, otkrio je šta je u manastiru sakriveno, ali je na njihovu pismenu naredbu da im preda relikviju, odrično odgovorio. Plašeći se da neko ipak ne ukrade *Miroslavljevo jevandjelje*, iguman ga je vratio u užičku filijalu Narodne banke. Vojin Kešeljević, upravnik filijale u tajnosti je kroz okupiranu Srbiju 1943. preneo *Miroslavljevo jevandjelje* do Beograda, gde je sklonjeno u zgradi Narodne banke Srbije. Postoje dve verzije priče, po jednoj *Miroslavljevo jevandjelje* je bilo stavljeno u trezor koji su Nemci već pretresli i opljačkali, a po drugoj, bilo je sakriveno među računovodstvene papire koji im nisu bili interesantni.

Oktobra 1944. posle oslobođenja Beograda, Vojin Kešeljević je otkrio tadašnjem ministru prosvete, Vladislavu Ribnikaru, gde je sakriveno *Miroslavljevo jevandjelje*. Godine 1945. osnovana je komisija koja je utvrdila stanje rukopisa i predala ga na čuvanje Umetničkom muzeju - današnjem Narodnom muzeju u Beogradu. Tu je Jevandjelje bilo izloženo sve do 1966. u vitrini koja nije imala adekvatne uslove za čuvanje takvog rukopisa. I ono što ostaje upečatljivo je da mu je to nanelo više štete nego u prethodnih 750 godina.

Na predlog dr Vere Radosavljević, Jevandjelje je 1966. izvađeno iz vitrine i sklonjeno u fundus Narodnog muzeja. Od 1985. povremeno je izlagano. 1991. Republika Srbija osnovala je Fond za konzervaciju i fototipsko izdanje *Miroslavljevog jevandjelja*, koje je postalo čak i stalna stavka u državnom budžetu. Uprkos tome, svi izdavači koji su želeli da naprave fototipsko izdanje bili su u tome sprečavani. Tako je došlo do toga da udruženi izdavači, Autorsko-izdavačka zadruga „Dosije“ i Službeni list SRJ, 1993. godine počeli su samoinicijativno, bez korišćenja budžetskih sredstava, sa prikupljanjem materijala za fototipsko izdanje *Miroslavljevog jevandjelja*. Ono je štampano u Johanesburgu, u Južnoafričkoj Republici, 1998. i predstavlja vernu, savršenu kopiju originala, kako po sadržaju tako i po spoljašnjem izgledu. Štampano je u 300 primeraka, od kojih se neki nalaze u specijalnim kolekcijama najvećih svetskih biblioteka kao što su Kongresna biblioteka u Vašingtonu, Britanska nacionalna biblioteka, biblioteke Univerziteta Harvard, Princeton, Jejl. 1998. izvršena je konzervaciju originala, a i povez je restauriran. Danas se *Miroslavljevo jevandjelje* čuva u posebnoj komori, u Narodnom muzeju u Beogradu.

Posvetićemo nekoliko reči ličnosti kneza Miroslava. On je vladao Zahumljem (Hercegovinom) do 1190. godine, prvo pod vrhovnom vlašću starijeg brata velikog župana Tihomira, a potom mlađeg brata Stefana Nemanje. Učestvovao je u Nemanjinim pohodima protiv Vizantije i širenju srpskih teritorija na njen račun između 1183. i 1190. godine. Sa Nemanjom je dva puta bezuspešno opsedao Dubrovnik (1184/85). Njih dvojica, su 27. septembra 1186. sa Dubrovčanima sklopili mir na kome je baziran dalji odnos Srbije i Dubrovnika kroz srednji vek. Prisustvovao je i susretu nemačkog cara i Stefana Nemanje u Nišu. Posle sukoba sa Nemanjom 1190. godine napustio je Zahumlje koje je predato na upravu Rastku Nemanjiću, Nemanjinom najmlađem sinu. Knez Miroslav je umro 1198. ili 1199. godine. On je imao tri sina Toljena, Andriju i Petra, koji su u XIII veku vladali Zahumljem sa titulom velikih kneževa. Toljenovi potomci u XIV i XV veku vladali su Popovim Poljem u dubrovačkom zaleđu, sa titulama župana i kneževa. Oni su poznatiji pod imenom Nikolići po Toljenovom unuku županu Nikoli. Bili su pod vrhovnom vlašću bosanskih kraljeva i hercegovačkih gospodara Kosača. Istoriju Nikolića možemo pratiti sve do 1453. godine kada nestaju sa istorijske pozornice.

5.5.2 Odlike Miroslavljevog jevandjelja

Prvi list započinje tekstem „*Svetog jevandjelja po Jovanu*“. Zatim u jeziku koji se koristi u tekstu izdvaja se srpskoslovenska dijalekatska osobina, grupa *lu*, koja se nalazi na mestu vokalnog *l*. Druga crta narodnog jezika koja se primećuje u tekstu je vokal *u* koji se javlja umesto inicijalne grupe *bb* (Milanović 2004: 49). Jedan deo teksta ispisan je arhaičnijim slovima i pravopisom koji se oslanja na rešenja u glagoljici, dok se u tekstu koji je napisao Gligorije dijak, primećuje razvoj ćirilice i pravopisa (Milanović 2004: 50).

Objašnjenje pojma jevandjelje (Evangelion) ili Četvoroevandjelje (Tetraevangelion): To je knjiga koja sadrži sva četiri kanonska Jevandjelja. Izorno (aprakosno) Jevandjelje – *Aprakos* ili *Jevandjelistar* sastavljeno je iz jevanđeljskih tekstova podeljenih na začala (perikope) poređanih po godišnjem bogoslužbenom ciklusu. Postoje skraćeni i puni Aprakosi poput *Miroslavljevog jevandjelja*, koji sadrže sve perikope. Jednostavnije rečeno, to su bogoslužbene knjige u kojoj su tekstovi raspoređeni prema čitanjima u toku crkvene godine. Iz Jevandjelja čitaju samo episkopi, prezviteri i đakoni. Jevandjelje simboliše samog Isusa Hrista, pa je zbog toga bogato ukrašeno. U crkvi stoji na oltaru, na časnoj trpezi.

Kada je reč o pisaru Grigoriju dijaku, izgleda da je u toku rada na Mirosavljevom jevandjelju bio u nemilosti kneza Miroslava, o čemu svedoči njihova sačuvana prepiska. Sa druge strane, Mirosavljev „potpis“ na tzv. latinskoj povelji u Dubrovniku 17. juna 1190. godine (krst između čijih krakova piše *KRST KNEZA MIROSLAVA*) ispisan je slovima za koje prof. Ljubomir Stojanović kaže da „toliko liče na slova Mirosavljeva jevandjelja da nije nemoguće da su od iste ruke“.

U samim zapisima Grigorije kaže:

"Gospode Bože moj, štedar i mnogomilostiv, pomiluj me svojom milošću, Grigorija grešnog, da bih u gospodina (kneza Miroslava) u milosti bio, na te se uzdam. Ja grešni Gligorije Dijak, nedostojni nareći se dijaka, stavih na ovo jevandjelje zlato knezu velikoslavnome Miroslavu, sinu Zavidinu. A mene, Gospode, ne zaboravi grešnoga, no sačuvaj me sebi, jer mi je, gospodine, žao tebi rabotavši, knezu svojemu gospodinu, jer mene ne čuvas grešnog."

Tekst je preuzet iz knjige *Antologija stare srpske književnosti* (XI-XVIII veka), izbor, prevodi i objašnjenja Dj.Sp.Radojičića, Beograd 1960. ("Zapis" Grigorija Dijaka str.25) (Tomin 2001: 33).

5.5.3 Povelja bana Kulina

Ova povelja predstavlja jedan od najstarijih sačuvanih spomenika srpske ćirilčke pismenosti. Nastala je 29. avgusta 1189. i u njoj se govori o prijateljstvu i slobodi trgovine između Bosne i Dubrovnika. Tekst ovog dokumenta pisan je na pergamentu. Jedan deo teksta pisan je latinicom na latinskom jeziku, dok je drugi deo teksta sastavljen ćirilicom na srpskom jeziku. Ovaj državni dokument, koji je predstavljao izvesni ugovor, bio je upućen dubrovačkom knezu Krvašu od strane bosanskog bana Kulina. Postoje tvrdnje da je ovaj spomenik pisan bosančicom, što je bio naziv za varijantu brzopisne ćirilice koja se upotrebljavala u Bosni (Čigoja 2006: 49). Ova je povelja od velikog značaja kako za filologe tako i za istoričare.

Sačuvana je u tri primerka. U XIX veku pojaviće se prvi put njeno izdanje, koje je književnik Dimitrije Tirol sa još nekoliko ćirilskih povelja publikovao u almanahu Golubica (Ćorić 2011: 5). Tokom vekova izaći će mnogo njenih izdanja. Samo njena podloga neće uvek biti ista. Nekad je štampana prema originalnom rukopisu, a nekada na osnovu drugih izdanja različitih izdavača. Prvi koji je identifikovao ovaj dokument imenom bana Kulina bio je Sreznjevski, i od tada će se u ovom obliku imenovanja ovaj dokument koristiti u skoro svim raspravama (Ćorić 2011: 6). Kasnije kada je Miklošić u jednoj knjizi objavio dokument

ove sadržine, napomenuo je da se originalni primerak nalazi u Sankt Peterburgu, za koji se smatra da ga je pisao dijak Radoje, a da se dva prepisa nalaze u Beču. Tada se prvi put javlja vest o postojanju različitih verzija ovog dokumenta (Nav. delo, 6). On takodje objavljuje da je odštampao *stariji prepis*, prema čemu se dolazi do zaključka da se treći prepis smatra *mladjim*. Osobina koja razlikuje mladji prepis od starijeg je razmak koji u starijem prepisu postoji između srpskog i latinskog teksta. A vek koji se navodi kada su ova dva prepisa nastala je XIII (Nav. delo, 11).

Ono što su istraživači, na osnovu postojanja snimaka *Povelje*, upoređivanjem ustanovili jeste da sva tri primerka nastala od tri različita pisara. Kao i da su ti pisari pripadali različitim pisarskim školama. Među prvim izdanjima koja su se pojavljivala, redosled ovog dokumenta odstupao je od originala, jer se u prvom delu objavljivao ćirilski tekst umesto latinskog. Kasnija izdanja će uglavnom biti samo sa tekстом pisanim ćirilicom.

5.5.4 Jezička struktura *Povelje*

Kao što je već rečeno ovaj dokument se razlikuje i jezički i grafijski. Početak teksta je pisan latinicom, a zatim sledi ćirilski tekst. Prema saznanjima, prvo je ispisan latinski deo pa je onda na ostatku dela koji je predviđen za dalji tekst, nastao je prevod na srpskom jeziku, za koji se smatra da je prvi prevod sa latinskog koji je sačuvan. Takav redosled teksta odlikuje sva tri primerka *Povelje*. Posmatrajući ove delove po formi oba predstavljaju ugovore, ali sa značajnim razlikama. U tekstu koji je napisan ćirilicom prisutni su neki delovi kojih u latinskom nema (Nav. delo, 21).

Sledi kratak pregled fonetskih, grafijskih i morfoloških crta u *Povelji*.

Grafemika

U *originalnom* i *mladjem* prepisu bilo je 30 grafema, dok je *stariji* prepis sadržao 29, jer nije imao grafemu *djerv*, već je koristio grafemu *z*. U tekstu se javljaju znakovi koji označavaju više od jednog glasa u tekstu, kao što je, na primer: *ѣ*= *ja*, *ю*= *ju*. A postoje i glasovi koji označavaju više od jednog znaka u tekstu: *p + ѣ*= *r*, *ѣ + ѣ*= *y*

U tekstu ima i znakova koji u glasovnom sistemu označavaju više od jednog glasa:

ѣ = ѣ i ja	и = и, j, жи	н = н, њ
г = г i ђ	к = к, ѣ	ь = ѿ, ѿ
е = е i je	л = л, љ	

Znak „tanki jer“ *ь*, bez glasovne vrednosti, pisao se na kraju reči, ali u tekstu se pojavljuje i u rečima koje nemaju slovensko poreklo, na primer u reči *БАНЬ* (Nav. delo, 119). U *Povelji* skraćenice su se obeležavale titlom iznad ispuštenog slova. U pojedinim primerima nije čak ni bilo jasno da li neka reč skraćena, jer se titla javlja i u nekim rečima koje nisu bile skraćene.

Slova za suglasnike *d, t, s, l, v* kao i vokale *e* i *o*, natpisivana su iznad reda reči. Ono što je uočljivo je da je svaki pisar na svoj način skraćivao reči, tako je neki ispisao ceo slog iznad reda, a neki čak i celu reč.

Fonemika

Vokalski sistem odlikovao se izuzetnom složenošću, asimetrijom i prisustvom velikog broja distinktivnih osobina, u epohi praslavenskog jezika. Kasnije će takav sistem doživeti uprošćivanje. To će se uočiti i u *Povelji*. Vokalski sistem karakterisaće odsustvo nazalnih vokala, koji su u X-XI veku denazalizovani, tako da su se oni izjednačili sa oralima:

$\epsilon > e$ i $\varphi > y$ (Nav. delo, 121).

Fonema *ѣ* (jat) je pripadala vokalskom sistemu, što potvrđuju brojni primeri u ovom tekstu. Smatra se da je ovaj vokal u tom periodu bio zatvoreniji od *e*, a otvoreniji od *i*. Kao i da su ga odlikovale karakteristike nepotpunog diftonga (Nav. delo, 122).

Kada je u pitanju konsonantski sistem, ovaj tekst je sadržao skoro sve jedinice ovog sistema, izuzev *у* /dž/ i *ѣ* /f/. A palatalnost su u XII veku posedovali *ѣ, ѣ, ѣ, ѣ, j*, kao i u današnjem konsonantskom sistemu.

Morfemika

Iako je tekst *Povelje* kratak, omogućiće prikaz istorijskog razvoja osnovnih morfoloških kategorija.

Kada su imenice muškog roda u pitanju, u tekstu se nominativ jednine javlja sa nultim nastavkom, kao u rečima *ban, Kulin, dijak*, dok se u reči *Radoje* pojavljuje nastavak *-e*. Kod imenica čija je osnova bila na **-ǫ-* /**-jǫ-*, u genitivu jednine nasledjen je nastavak *-a*, kao u rečima *duha, oca, meseca*.

U akuzativu jednine potvrđen je samo nulti nastavak, koji se javlja u rečima *poklon, svet*. Vokativ ima potvrde za dva nastavka *-e* i *-u*, a uočava se u rečima *Bože i Krvašu*. U množini se u dativu javlja arhaični nastavak *-am*, zapažen u reči *Dubrovčam*.

Kada su zamenice u pitanju, lična zamenica prvog lica imala je oblik *ja* (fonematski *ѣ*), u nominativu jednine. Ova pojava predstavljala je najstariju potvrdu ovakovog fonetskog lika u srpskom jeziku (Nav. delo, 127). Uočen je i njen oblik genitiva *mene*, ali i enklitički oblik

Ovaj dokument je sadržao i obe imeničke zamenice *ko* i *što*, koje se javljaju u formi *кмо* i *цьмо*, a zamenica *što* u oblicima *що* i *чьмо*. U obliku instrumentalnala potvrđjena je zamenica *svoj* u obliku *svojev*, što je ishod glasovnog procesa. Dok se pokazne zamenice *s*, *se*, *si* javljaju u formi nominativa jednine *sije* i *siju* akuzativa ženskog roda, koje su tada u srpskom jeziku bile vrlo zastupljene.

Povelja registruje kako osnovne tako i redne brojeve. Osnovni su nepromenljivi, a *ωςμ̂δεσeт* i *δ̂β̂αδeσeтu* imali su složenije oblike.

Jednom se pojavljuju i rečce *da* i *ne*, a reč *i* predstavlja i rečcu i veznik, koji je jedini veznik u tekstu. Dok se u ovom pisanom spomeniku javlja i nekoliko predloga: *8*, *ωδb*, *no*, *∂o*, *6e7b* (Nav. delo, 131).

80

Preseljenjem državnog centra u Rašku, *zetsko-humski* pravopis pretrpeo je ubrzo neke izmene, što znači da se u samom Humu i Zeti nije dugo zadržao neizmenjen. Ovaj autor, dalje smatra da ova starija pravopisna škola koja je nastala u Zeti i Humu, mogla biti u upotrebi i u samoj Raškoj, kao stariji raški pravopis, a dok bi onaj koji je nastao usred delatnosti Save Nemanjića, bio onaj mlađji. Ono što je od velikog značaja za razvoj ove dve pravopisne tradicije, jeste uticanje glagoljske ortografije.

Kao što je već pomenuto, staroslovenski jezik koji je imao dva poluglasnika pretrpeo je i izmenu izjednačenja u korist samo jednoga, i po ovoj činjenici, Belić smatra da bi se ova promena mogla dogoditi samo na govornom području Zete. Međutim sa ovom pretpostavkom se neki autori ne slažu. Tako se može reći da je u Zeti, koja je bila jak politički centar stare srpske države, počela ćirilaska redakcija naših starih spomenika, koja je kasnije zahvatila Hum i Rašku.

Nasuprot ovom mišljenju, postoje pretpostavke Aleksandra Mladenovića i Irene Grickat, da izvore srpske ćirilске pismenosti treba tražiti u istočnijim srpskim predelima. Grickat smatra da nastanak srpske redakcije treba tražiti na južnim granicama srpskomakedonskih predela, a ne srpskim ili humskim područjima (Grickat 1975: 31).

Kada se uzmu u obzir sve ove pretpostavke, može se zaključiti da samo pisanje jednog poluglasnika *ь* ne mora upućivati samo na Zetu, kao na teritoriju nastanka ove redakcije. Kada se pogleda pravopis u starim spomenicima vidi se da je postojalo dvojstvo u pravopisnim školama. U postojećoj literaturi pored Belićevih naziva za pravopis, to jest, *zetsko-humski* i *raški*, neki autori, kao na primer, Vera Jerković što koristi termin *norma glagoljice* (za *zetsko-humski*), "*isključivo ćirilaska osobina*" (mlađji raški pravopis) i *nenormalizovano pisanje prejetovanih vokala* (stariji raški pravopis) (Jerković 1980: 23).

Trebalo bi, prema tome, u jezičkoj disciplini naziv *zetsko-humski/ bosanski* ispraviti u *bosansko-humski*, dok bi *raški* mogao da sačuva istu funkciju. Ono što treba napomenuti je, da se ovi termini treba uslovno shvatiti i da se ne dovode u vezu sa nastankom srpske redakcije staroslovenskog jezika (Čigoja 2006: 91).

6 ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Tema ovog diplomskog rada i predmet istraživanja je *srpskoslovenski jezik*, koji je kod Srba bio u upotrebi od XII do polovine XVIII veka. Zato će cilj ovog rada biti prikaz opšteistorijske situacije kod Srba tog doba kao i kulturnoistorijski prikaz. Pored toga biće prikazan nastanak i sam razvoj srpskoslovenskog književnog jezika.

Ovaj rad sastoji se iz tri dela. U prvom delu biće reči o formiranju i karakteristikama srpskoslovenskog jezika. U srednjem veku može se govoriti o postojanju nadnacionalne zajednice, tzv. *Slavia orthodoxa*, koja je obuhvatala sve pravoslavne Slovene (uključujući tu i pravoslavne Rumune). Ova zajednica zasnivala se, pre svega, na verskom jedinstvu. Pojava da je verski identitet važniji od etničkog predstavlja fenomen prednacionalnog doba. Pripadnost pravoslavlju grčke tradicije uslovila je jedinstvenu kulturnu paradigmu i jedinstven književni jezik. Osnovnu odliku ove zajednice predstavlja njen sakralni karakter, koji se ogledao kako u pogledu na svet, tako i u književnosti i njenom jeziku.

Crkvenoslovenski je, doduše samo kao pismeni idiom, imao ulogu zajedničkog jezika ove nadnacionalne kulture. Jezičko jedinstvo najviše se ispoljavalo u delima crkvenog karaktera, biblijskim i bogoslužbenim knjigama, odnosno u spisima zajedničkim za ceo pravoslavni duhovni prostor. Nasuprot crkvenoslovenskom u okviru narodne kulture egzistirali su narodni jezici, kao usmeni idiomi. Crkvenoslovenski je, kao jezik komunikacije sa Bogom, uživao visok društveni status. S druge strane, narodni jezik je bio jezik svakodnevne komunikacije, njim se pisalo o ovozemaljskim, te je shodno tome i njegov status bio niži.

Takvo koegzistiranje dva nivoa kulture i dva jezička idioma postojalo je i kod Srba sve do perioda standardizacije usmenog idioma u funkciji književnog (početak XIX veka). Takođe treba pomenuti i predvukovski pismeni jezik, slavenosrpski, koji se upotrebljavao na austrijskim srpskim govornim prostorima, od druge polovine XVIII do prve polovine XIX veka. U srpskoj pismenosti pored srpskoslovenskog, u funkciji bogoslužbenog i književnog jezika, postojao je i srpski narodni jezik, upotrebljavan u tekstovima orijentisanim na živu reč.

Prema postojećoj literaturi može se zaključiti da srpskoslovenski jezik ili srpska redakcija staroslovenskog jezika predstavlja jednu od varijanata zajedničkog crkvenoslovenskog jezika i da se međusobne redakcijske razlike ispoljavaju prevashodno na fonološkom planu, i to u sferi vokalizma, dok je razlika u sferi morfologije, sintakse i leksike daleko manje (Grković-Mejdžor 2007: 283). Izvestan broj morfoloških inovacija (gubljenje

asigmatskog aorista ili supina) obuhvata sve redakcijske jezike, te se o njima govori kao o opšteslovenskim razvojnim tendencijama koje iz narodnih jezika ulaze u književne. Upravo je težnja ka očuvanju jedinstvenog crkvenoslovenskog jezika, a time i kulturnog jedinstva, dovela do toga da se srpskoslovenski ne udalji mnogo kako od staroslovenske baze, tako i od ostalih redakcija.

Na osnovu svih ovih činjenica prilikom proučavanja istorije srpskog književnog jezika (tj. srpskoslovenskog) treba imati na umu da je njegova realizacija velikim delom uslovljena kulturom u kojoj se upotrebljavao. Zato jezičke činjenice treba posmatrati komparativno, u okviru šireg slovenskog konteksta, čak i kad su u pitanju proučavanja faktičke situacije u jednom jeziku.

Vreme nastanka srpskoslovenskog jezika određuje se pomoću starih postojećih srpskih ćiriličnih spomenika, koji datiraju iz XII veka. Jezik ovih spomenika u svom većem delu čuva strukturu staroslovenskog jezika. Najvećim delom je čuva u morfologiji i u sintaksi. Dok su naročite izmene zahvatile fonološki nivo strukture staroslovenskog jezika. Prema Mladenoviću (2008: 40), te promene odigrale su se tako što se “u jeziku bogoslužbenih tekstova počele da se ustaljuju odgovarajuće srpske narodne foneme kojih nije imao raniji jezik ovih tekstova. Tako se ovaj crkveni i književni jezik počeo izgovarati na srpski način”. Nakon procesa ulaska fonema narodnog jezika u bogoslužbene tekstove nastaje jedan duži proces stabilizacije odgovarajućeg srpskog izgovora u srpskoslovenskom. Pored toga moralo se pronaći i adekvatno rešenje u pravopisu i na grafijskom planu. Što podrazumeva, da se označi nova fonema za koju nije imalo znaka u postojećem pismu ili stvaranjem nove azbuke.

Srbi su za vreme primanja slovenskog bogoslužjenja imali jedan poluglasnik umesto nekadašnja dva (*ѣ*, *ѥ*) i to poluglasnik reda vokala *a*. Na području zetskih govora taj poluglasnik je bio vokal *e*, koji se kasnije razvio u *ě*. Taj jedan poluglasnik označavao se tankim jerom *ѣ*, što su pokazivali stari pisani spomenici. Po mišljenju autora Aleksandra Belića, označavanje tog poluglasnika sa *ѣ* nastalo je sa formiranjem srpske redakcije staroslovenkoga, što se, po njemu, ostvarilo krajem XI veka na području zetskih govora, odakle je usvojeno pisanje samo sa tankim jerom u celokupnoj srpskoj pismenosti (Belić 1936: 274). Ono što je bitno jeste da ovaj znak *ѣ* nije izgubio svoju funkciju u srpskoj pismenosti, izmenio je pisanje slova *jeri* koje je počelo da se obeležava znakom *ѣ*. Upotreba ovog poluglasnika trajala je negde do XV veka, dok se u srpskim narodnim govorima nije vokalizovao u samoglasnik *a*, a redje u *ě*.

Još jedna važna karakteristika srpskoslovenskog jezika je supstitucija slabog poluglasnika jakim. Kada je fonološka promena vokalizacije poluglasnika *ə* u *a* zahvatila većinu narodnih srpskih govora, ta se promena odrazila i na poluglasnik u srpskoslovenskom. Tako se u srpskom crkvenom i književnom jeziku počinju sa *a* izgovarati *дан*, *сан*, ali i *ванук*, *множаство* i mnoge druge reči. Ova osobina ostaće u ovom književnom jeziku do samog kraja njegove upotrebe u srpskoj pismenosti.

Za srpskoslovenski jezik može se reći da je ostao u glavnim crtama neizmenjen, jer je bio namenjen upotrebi u crkvi. Trebalo je da izrazi hrišćansku misao u što izvornijem obliku. Time je bio zaštićen samo od onih inovacija koje su mogle narušiti značenjski nivo teksta.

Što se tiče odnosa srpskoslovenskog i narodnog jezika, Srbi su u pisanom vidu upotrebljavali srpskoslovenski, s jedne, i srpski narodni jezik, s druge strane. Oba ova jezika su funkcionalno bila razgraničena, a to znači da su se realizovala na različitim poljima svoje upotrebe, da jedan drugome nisu bili konkurenti, da u sferu upotrebe jednog jezika drugi jezik, po pravilu, nije ulazio. Srpskoslovenski jezik je, ne samo u početnoj fazi svoga razvitka već i kasnije, „pratio“ i usvajao fonološke izmene koje su se dešavale u srpskom narodnom jeziku.

Morfosintaksičke osobine srpskoslovenskog jezika biće predstavljene u drugom delu ovog rada. Glavni zadaci istraživanja bili su da se utvrde opšti principi, mehanizmi kao i zakonitosti razvoja jezika na sintaksičkom nivou, ali i uzroci koji su uticali na promene u jeziku. Da bi se istorijska sintaksa mogla potpuno istražiti potrebno je da se uvidi sadašnja sintaksa nekog jezika u prošlosti, kao i kroz koje stadijume razvoja je ona prolazila. U predmet istorijske sintakse takođe spada poredjivanje sintakse nekih srodnih jezika kao i rekonstruisanje njihovih zajedničkih struktura, to jest, i rekonstruisanje izvornih jezičkih modela. Osnovnu građu istorijske sintakse čine sačuvani pisani dokumenti iz starijih jezičkih epoha, a ono što je veoma važno da se tokom istraživanja u ispitanom sinhronom preseku obuhvate razni tipovi tekstova, u smislu različitih žanrova i tema koje se obrađuju. Međutim razni drugi faktori, kao što je uništavanje ili propadanje spomenika, uticali su da broj konstrukcija, tipova i sredstava sintakse, ali i kontekst u kojem se realizuju bude ograničen.

Veliki problem u proučavanju istorijske sintakse, predstavljalo je i to što se ona bavi mrtvim jezicima, tako da semantička i funkcionalna tumačenja sredstava sintakse, mogu u stvari biti hipotetička, i postoji mogućnost da se modeli koje sadrži savremeni jezik projektuju i u dublju prošlost. U pisanim tekstovima u kojima se javljaju iskazi sa gramatičkim pravilima određene epohe u kojoj je nastao, takodje se pojavljuju u nekim

iskazima i konstrukcije koje su u vreme nastanka tih tekstova bile arhaične, kao i konstrukcije koje su kada je pitanju red reči, odstupale od norme zbog metričkih razloga. Takve konstrukcije su se obično sretale u pravnim i religioznim tekstovima. Praćenje razvoja sintaksičkih struktura često je onemogućavalo nepostojanje različite žanrovske građe u starim pisanim spomenicima. Pitanja koja se postavljaju u istraživanjima odnose se na sintaksičke razlike između starih tekstova koji su bili poetski i mlađih tekstova koji su bili proznog karaktera. Treba istražiti da li su žanrovske razlike koje su uticale na realizaciju jezika posledica tih sintaksičkih promena ili su stvarne, nastale u toku vremena. Od velikog značaja za istraživanje sintakse, pored pisanih dokumenata, je i izvorna dijalekatska sintaksa koja čuva stare modele, zahvaljujući tome što nije bila izložena standardizaciji, kao svi pisani jezici.

Kada su pitanju metode istorijske sintakse koriste se metode *unutrašnje rekonstrukcije* i *komparativna metoda*. Prvi korak koji se primenjuje u istraživanju je metoda *unutrašnje rekonstrukcije*, njoj prethodi upoređivanje podataka srodnih jezika da bi se uspostavili izvorni modeli. Ovom procedurom se na osnovu gradje, koja je iz sinhronog opisa nekog jezika, rekonstruišu stariji stadijumi u njegovom razvoju. Ova metoda već se dugo uspešno primenjuje u istorijskoj fonologiji i morfologiji. Ono što treba napomenuti jeste, da se i saznanja do kojih se dolazi jezičkom tipologijom, a to su nalazi iz fonetskih i fonoloških pojava, isto primenjuju u ovoj metodi. Dok se *komparativna metoda* zasniva na tvrdnji da ako su u nekim srodnim jezicima neki oblici i značenje nekih elemenata bliski, da imaju i zajednički izvor.

Pitanja koja bi dalje trebalo biti iztraživana u pogledu istorijske gramatike jesu odnos između morfologije i sintakse, zatim princip rasta, problem reda reči u rečenici, gramatikalizacija, kao i jezički kontakt koji može biti uzrok nekih promena u sintaksi.

Treći deo ovog rada posvećen je staroj srpskoj književnosti. Pod ovim pojmom se podrazumevaju originalna kao i prevodilačka dela srpske književnosti, koja su počela nastajati kada i srpska pismenost u IX. veku pa sve do XVII. veka kada u srpskoj književnosti primat dobija barok (Bogdanović 1980: 89-115). Srpska književnost se počela razvijati u X. veku i to, pre svega, prevodilačkom delatnošću pisara grčkih tekstova. Preko tih prevoda Srbi su prihvatili razne verske tekstove hrišćanske vere. Sa pojavom književnog rada Sv. Save počinje i samostalno stvaralaštvo u srpskoj književnosti. Ona je sistem žanrova kao i ideologiju književnog delovanja preuzela od vizantijske poetike, pa tako možemo reći da se uklapala u nju. Uprkos tome stara srpska književnost je dosegla visok stepen umetničkog

stvaralaštva.

Kada je u pitanju istorija srpske književnosti, predlagane su različite periodizacije od različitih autora. A to je najviše zavisilo od stava i od znanja o istorijskim prilikama u kojima je došlo do razvoja književnosti.

Proces početka srpske književnosti vezuje se za period kada su Srbi hristijanizovani u duhu grčkog pravoslavlja u IX. veku i ovim ostvarenjem hristijanizacije Srba stvara se mogućnost jačeg uticaja Vizantije na njihovu kulturu, način života, kao i na opšte približavanje vizantijskom duhu. Kada se govori o srpskoj srednjovekovnoj književnosti treba napomenuti da ju je odlikovao, pre svega, religiozni karakter, što se moglo uočiti u nameni tekstova i u konstantnom prisustvu biblijskih citata. Reč je, uglavnom, o bogoslužbenim tekstovima (jevandjelja, apostoli, psaltiri), ali i o kulturnim spisima (službe, žitija, pohvale) koji su imali namenu stvaranja kulta određenih ličnosti.

U ovom poslednjem poglavlju biće još i reči o sačuvanim spomenicima srpske književnosti. Jedan od najznačajnijih ćiriličnih spomenika srpske i južnoslovenske odnosno srpskoslovenske pismenosti XII veka, je *Miroslavljevo jevandjelje*, koje je nastalo po zapovesti zahumskog kneza Miroslava. Ovo *Jevandjelje* po svom izgledu i sadržini predstavlja jedinstven pisani spomenik u istoriji srpske, ali i svetske kulture.

Na osnovu svih ovih dostupnih podataka, lako možemo doći do zaključka da društvene i ekonomske prilike znatno utiču, ne samo na sve istorijske pojave već i na razvoj književnosti.

7 ZUSAMMENFASSUNG AUF DEUTSCH: Serbisch-Kirchenslawisch

Das Thema und Gegenstand der Forschung dieser Diplomarbeit ist das Serbisch-Kirchenslawische. Das Ziel dieser Arbeit ist es die allgemein- und kulturhistorische Situation der Serben dieser Zeit, sowie die Entstehung und Entwicklung der serbisch-kirchenslawischen Literatursprache aufzuzeigen. Die alte serbische Literatur sowie verschiedene literarische Werke dieser Epoche werden auch vorgestellt.

Altkirchenslawisch war die erste Schriftsprache, die bei den Serben im Gebrauch war. Sie wurde in Großmähren, im bulgarischen Reich seit dem 10. Jahrhundert verwendet und bei den Ostslawen ab den 11. Jahrhundert. Diese Sprache konnte in verschiedenen Regionen der Slavia verwendet werden, dank der Tatsache, dass sich die selbständigen slawischen Sprachen noch immer nicht vom Urslawischen weit entfernt haben. Anders gesagt, die gegenseitige Verständlichkeit der Sprecher verschiedener slawischer Sprachen war damals unvergleichbar größer als heute. Klar ist, dass das Altkirchenslawische, das auf den südslawischen Dialekt basiert war, am besten von Südslawen verstanden wurde und als Grundlage für die Literatursprache diente.

Die Aufgabe der aus Thessaloniki stammenden Brüder, Kyrill und Method, war die Verschriftlichung slawischer Sprachen, die mit der christlichen Missionierung slawischer Völker begann. Diese verantwortungsvolle Pflicht wurde den erfahrenen Missionaren zugeteilt, die zugleich die Sprache, der aus der Nähe von Thessaloniki, stammenden Slawen kannten. Doch bei den Übersetzungen war das Eindringen griechischer Lexik für die Begriffe die die Slawen nicht gekannt haben, sowie griechischer komplexer syntaktischer Konstruktionen, unvermeidlich. In der Byzanz war das Übersetzen liturgischer Bücher schon beendet, als die Missionierung im Nordwesten 863. anging. Deswegen gilt dieses Jahr als Anfang des slawischen Schrifttums. Es gibt keine zuverlässigen Beweise für die Antwort auf die Frage wann die Serben ihr Schrifttum erlangten, aber nach indirekten Informationen war das in der Zeit zwischen 867. und 874., also kurz nach der mährischen Missionierung (Milanović 2004: 29).

Obwohl das Altkirchenslawische eine kanonisierte Sprache war, begannen mit der Zeit die Eigenschaften der serbischen Volkssprache hineinzudringen. Das ist dem unbewußten Einfluss, der beim Abschreiben der Handschriften entsteht und der Abwesenheit der kodifizierten Norm zuzuschreiben. Mit der Zeit wuchs die Zahl der Wörter die in der Form aus den slawischen Dialekten geschrieben wurden was somit eine passende Beschreibung von Pavle Ivić (1998: 148) besagt, dass das Serbisch-Kirchenslawische eigentlich das Altkirchenslawische ist, nur auf den stokavischen Gebiet ausgesprochen.

Was die methodische Herangehensweise betrifft, können wir als erstes den Begriff Methode als eine Weise oder Verfahren, das man verwendet um an ein Erkenntniss zu gelangen, beschreiben. Gleichzeitig, ist unter diesem Begriff die vernünftige, systematische, kritische und überzeugende Forschung der Thesen die in der Arbeit aufgestellt sind, zu verstehen. Für die Ausarbeitung dieser Diplomarbeit wurde in erster Linie die historiographische und analytische Methode sowie das Vorwissen verwendet. Außerdem wurde die äußerliche Methode, die das Erforschen der Werke im Bezug auf den geschichtlichen Hintergrund der Entstehungszeit und das gesellschaftliche Umfeld darstellt, angewandt.

Diese Diplomarbeit ist in drei Teile aufgeteilt. Im ersten Teil wird eine umfangreiche allgemeinhistorische Übersicht gezeigt. Es wird die Wanderung der Slawen, ihre Ansiedlung auf die Balkanhalbinsel, ihre soziale Position zu dieser Zeit und auch die Entstehung des Serbisch-Kirchenslawischen aufgezeigt. In den nächsten Kapiteln wird auf die Struktur der Sprache eingegangen. Weiters werden die Fragen der Phonetik, der Morphologie, der Lexik und der Syntax betrachtet. Im letzten Teil der Arbeit wird die alte serbische Literatur und die bedeutendsten schriftlichen Denkmäler des Serbisch-Kirchenslawischen vorgestellt.

Im ersten Teil wird über die Entstehung und Entwicklung des Serbisch-Kirchenslawischen die Rede sein. Im Mittelalter kann man über das Bestehen der supranationalen Gemeinschaft, der sogenannten *Slavia Orthodoxa*, die alle orthodoxen Slawen umfasste, sprechen. Diese Gemeinschaft basierte, in erster Linie, auf die religiöse Einheit. Die Erscheinung in der die religiöse Identität wichtiger als die ethnische war stellt das Phänomen der vornationalen Zeit dar. Die Angehörigkeit zur orthodoxen griechischen Tradition setzte ein einheitliches Kulturparadigma und eine einheitliche Literatursprache voraus. Das Hauptmerkmal dieser Gemeinschaft war ihr sakraler Charakter, der sich an die

Weltanschauung, der Literatur und ihrer Sprache widerspiegelte. Die sprachliche Einheit kam zum Vorschein hauptsächlich in den Werken kirchlichen Charakters, in biblischen und liturgischen Büchern, beziehungsweise in Handschriften die für den ganzen orthodoxen geistlichen Raum gemeinsam waren. Gegenüber dem Altkirchenslawischen existierten im Rahmen der Volkskultur auch Volkssprachen, und zwar als mündliche Idiome.

Altkirchenslawisch, war als Sprache für die Kommunikation mit dem Gott, für gehobene Themen reserviert und genoß ein hohes Ansehen und auf der anderen Seite war die Volkssprache die für die alltägliche Kommunikation verwendet wurde und somit auch einen niedrigeren Status hatte.

Serbisch-Kirchenslawisch stellt eine der Varianten der gemeinsamen kirchenslawischen Sprache dar. Die gegenseitigen Unterschiede der Redaktionen sind hauptsächlich auf der phonologischen Ebene, besonders im Vokalismus festzustellen, während die Unterschiede auf dem Gebiet der Morphologie, Lexik und Syntax sichtlich kleiner sind (Grković-Mejdžor 2007: 283). Das Streben nach Erhaltung des einheitlichen Kirchenslawischen hat dazu geführt, dass sich Serbisch-Kirchenslawisch nicht weit von der Basis des Altkirchenslawischen entfernt hat.

Nach Angaben von Pavle Ivić (1998: 309-335), sah das allerälteste Vokal- und Konsonantensystem der serbischen Sprache, das aus der letzten Epoche des Urslawischen vererbt wurde, so aus:

Vokale:	и	ы	у	
	ь	ѣ		
	е		о + ѡ, ѡ	+ рѣ, рѣ'
	ѣ	а		
				лѣ, лѣ'
Konsonanten:	в (=w)		ј (=j)	
	м	н	нь	
		л	ль	
		р	р'	
	к	п	т	т'
	г	ѣ	д	д'
			ц	ч
			с	
	х	с	ѣ	ш
		з		ж.

Das Konsonantensystem hat sich sehr früh verändert, und zwar:

$p' > p$, $s > ʒ$, $č > c$, $w > b$, $ǰ > j$, $τ' > h$, $d' > ħ$.

Ein solches System blieb lange in einigen Dialekten erhalten, von denen manche später die Konsonanten $č$ und $ʒ'$, oder auch s gebildet haben. Ab den 17. Jh. kommt es zum Verlust des Konsonanten h in fast allen Gebieten des stokavischen Dialekts.

Im Bezug auf das Vokalsystem ist es wichtig zu erwähnen, dass seine Änderungen in drei Perioden aufgeteilt werden. Bis 10./11. Jh. kam es zu folgenden Änderungen:

- a) $ʌ, ɤ > e, y$
- b) $ʊ, ɐ > ə$
- c) $ɐ̃ (ɛä) > ɐ̃ (=ɛ)$
- d) $p', ɲ' > p, ɲ; ɖ$

Der Vokal $ɐ$ wurde dem i gleichgesetzt, aber irgendwo blieb er noch bis zum 12. Jh. erhalten, bis er dann endgültig in i übergeht.

Die zweite Periode bis 15. Jh. wies folgende Änderungen auf:

- a) $ɐ̃ (=ɛ) > e, ije/je, i, ɛ$ (irgendwo blieb das unveränderte "jat")
- b) $ə > a, ä, ɔ$ (unveränderter Halbvokal blieb im Dialekt von Prizren und Timok und in Boka Kotorska)
- c) $ɲ > y$ (am meisten ausgebreitet) $ɲy (< dental + ɲ$ im Dialekt von Prizren und südmährischer Mundart; *слунце*), $ɲ ɔ$ (dental + $ɲ$; *слэнце*, y), $ɲ$ (in einem Subdialekt von Timok: *слнце*)

Nach der zweiten Vokaländerung im 15. Jh. entstand das Vokalsystem der serbischen Sprache:

и	y
e	o
	+p
a.	

Ein solches stabiles, einfaches fünfgliedriges Vokalsystem charakterisiert die Mehrheit der serbischen Dialekte (Ivić 1998: 349). Nach diesen Ergebnissen bezüglich der Struktur des Vokalsystems der serbischen Volkssprache, entstand die Möglichkeit alte Texte aus dem

12. Jh. die sowohl in der Volkssprache als auch in Serbisch-Kirchenslawisch verfasst wurden, mit heutigem Alphabet und der Rechtschreibung leicht zu transliterieren und transskribieren mit Beibehaltung der Ursprache.

Die Serben haben den slawischen Gottesdienst mithilfe der kyrillischen Texte aufgenommen. So begann die Entstehung des Serbisch-Kirchenslawischen, wessen Änderungen zuerst das phonologische System der Kirchen- und Literatursprache ergriffen hatte. Diese Änderung spielte sich ab in dem „in der Sprache der liturgischen Texte einige Phoneme aus der Volkssprache beständig wurden. Somit begann man die Kirchen- und Literatursprache auf serbische Weise auszusprechen“ (Mladenović 2008: 40).

Nach diesem Prozess folgte eine längere Stabilisierungszeit der entsprechenden serbischen Aussprache. Gleichfalls bedeutete dies, dass auch eine entsprechende Lösung für die Rechtschreibung gefunden werden musste.

Die Serben hatten zu dieser Zeit einen Halbvokal statt den früheren zwei (*ь, ъ*). Es kam zu einem Zusammenfall der beiden Jerlaute. Der reduzierte Vokal der vorderen Reihe *ь*, verschwand in schwacher Position (im Auslaut) und wurde in starker Position zu *a*. Im Gebiet des Dialektes von Zeta war dieser Halbvokal der Vokal *e*, später entwickelte er sich zu *ě*. Diesen Halbvokal bezeichnete man mit dem Jerlaut *ь*, was auch alte schriftliche Denkmäler aufzeigen. Er hatte seinen Gebrauch bis zum 15. Jh. bis er dann in den serbischen Mundarten endgültig zu Vokal *a* und selten zu *ě* wird.

Der Autor Aleksandar Belić, ist der Meinung, dass die Bezeichnung dieses Halblautes mit dem Zeichen *ь*, mit der Formierung des Serbisch-Kirchenslawischen Ende des 11. Jh. im Gebiet der Zeta- Dialekte entstanden ist (Belić 1936: 274).

Es folgen einige Beispiele: im Altkirchenslawischen gab es die Formen:

ьноукъ, възати, множьство; in Serbisch-Kirchenslawisch: *вѣноукъ, вѣзети, множьство*; während die Aussprache mit dem Halbvokal *ə* bis 15. Jh.: *вѣнук, вѣзети, множьство* war; ab den 15. Jh. war die Aussprache mit dem Vokal *a*: *ванук, вазети, множаство*.

Da die Wörter wie *унук* ('Enkel') und *мноштво* ('Menge') wegen hohem Niveau der Serbisierung, von der kirchlichen Schreibnorm abweichten, konnten sie in das Serbisch-Kirchenslawische nicht aufgenommen werden und als einzige Lösung war das Etablieren und die Aussprache des Halbvokals zu sehen. Als diese phonologische Änderung des Halbvokals *ə* in *a*, den Großteil der serbischen Dialekte ergriff, reflektierte sich diese Änderung auch auf den Halbvokal des Serbisch-Kirchenslawischen. Das führte zur Aussprache des Vokals *a* in der Kirchen- und Litartursprache, wie zum Beispiel in den Wörtern *дан* ('Tag') und *сан* ('Traum'), aber auch *ванук* ('Enkel'), *множаство* ('Menge') und in vielen anderen. Diese Eigenschaft der Literatursprache blieb bis zum Schluss ihres Gebrauches in dem serbischen Schrifttum.

Einen anderen Entwicklungsweg hatte die Aussprache des Halbvokals der sich in der Lautgruppe *ѣс-* befand. In der serbischen Volkssprache bildete sich sehr früh mit dem Wegfall des Halbvokals die Lautgruppe *ѣс-*, anstatt *ѣѣс-*, wie in den Beispielen: *ѣса*, *ѣсак*. Denn Beweis für dieses gemeinsame Merkmal der Volks- und Literaturssprache, liefern die schriftlichen Denkmäler aus dem 10. und 11. Jh. wie das *Zografsko jevandjelje* und *Savina knjiga*, die die Lautgruppe *ѣс-* kannten. Im 13. Jh. kommt es zum Tausch der Lautgruppe *ѣс-* in *ѣѣ-* in einigen štokavischen und südlichen čakavischen Dialekten der serbischen Sprache. Nach der Meinung von Mladenović, ist diese Erscheinung in einer Abschrift einer Urkunde von König Stefan Uroš, in den Westen štokavischer Dialekte zu betrachten (Mladenović 2008: 52).

Da die Lautgruppe *ѣѣ-* von den traditionellen Formen *ѣс-* und *ѣѣс-* abwich, kam es zur Bildung der Lautgruppe *ѣѣс-*, die immer öfter in der Aussprache des Serbisch-Kirchenslawischen verwendet wurde. So kommt es zur Änderung der Wörter *ѣѣса* und *ѣѣсак*, in *ѣѣѣса* und *ѣѣѣсак*. Das geschah spätestens im 15. Jh.

Im zweiten Teil dieser Diplomarbeit werden die morphosyntaktischen Merkmale des Serbisch-Kirchenslawischen erläutert. Die wichtigste Aufgabe der Forschung war das Bestimmen der allgemeinen Prinzipien, Mechanismen und der Gesetzmäßigkeiten der sprachlichen Entwicklung auf syntaktischer Ebene, sowie Ursachen die die Veränderungen in der Sprache hervor rufen.

Um die historische Syntax vollständig erforschen zu können ist es notwendig einen Blick in die heutige Syntax einer Sprache in der Vergangenheit zu gewähren. Wichtig ist auch welche Stadien der Entwicklung sie durchmachte. Die Änderungen der Wortstellung in

einem Satz, einem Syntagma sowie einzelne Grammatikkategorien gehören, unter anderem, auch zur Aufgabe der Forschung. Die Veränderung eines Sprachtyps, die in einigen Subsystemen der Syntax auftritt stellt ein größeres Problem dar und gehört auch zur Aufgabe der Forschung. Das Vergleichen der Syntax einiger verwandten Sprachen sowie die Rekonstruktion ihrer gemeinsamen Strukturen gehört auch zur historischen Syntax. Doch diese Rekonstruktion erfolgt auf mehreren Niveaus.

Die erhaltenen schriftlichen Dokumente aus der älteren Epoche der Sprache, bilden die Grundlage für die historische Syntax. Während der Forschung ist es wichtig, viele verschiedene Texttypen, im Bezug auf die Themen und Genres, zu untersuchen. Die Anzahl der Denkmäler die für die Analyse der Syntax ist sehr begrenzt. Aufgrund dessen ist auch die Anzahl der Konstruktionen, Typen und Mittel der Syntax sowie der Kontext in dem sie realisiert wurden, begrenzt. Viele äußere Faktoren, wie die Vernichtung oder das Verfallen der Denkmäler, aber auch die historischen Gelegenheiten beeinflussten diese Situation. In der Zeit von 12. bis 15. Jh. gab es genug Materialien, in Form von Urkunden, in der serbisch-kirchenslawischen Sprache. Etwas später, dank der historischen und politischen Gelegenheiten, erloschen viele Staatskanzleien was dazu führte, dass solche Dokumente nicht mehr veröffentlicht wurden.

Erhebliche Probleme beim Untersuchen der historischen Syntax bereitet die Tatsache, dass sie sich mit toten Sprachen beschäftigt. Deswegen können semantische und funktionale Interpretationen der Mittel der Syntax manchmal auch als hypothetisch angesehen werden. Durch Abwesenheit verschiedener Genres in den älteren schriftlichen Denkmälern war die Verfolgung der Entwicklung von syntaktischen Strukturen oft nicht möglich.

Die Fragen die bei der Untersuchung gestellt werden beziehen sich auf syntaktische Unterschiede zwischen alten poetischen und jüngeren prosaischen Texten. Es sollte erforscht werden ob die Unterschiede des Genres die die Realisation der Sprache beeinflusst haben, die Folge dieser syntaktischer Veränderung waren oder ob sie wirklich während der Zeit entstanden sind. Bei vielen Abschriften, bei Texten die eine lange mündliche Tradition hatten und bei Texten die von verschiedenen Textredaktionen erfasst wurden, stellt sich auch die Frage des Einflusses mehrerer Sprachsysteme. Für die Forschung der Syntax ist neben den schriftlichen Dokumenten auch die ursprüngliche Syntax der Dialekte von großer Bedeutung, weil sie alte Modelle aufgehoben hatte, da sie von der Standardisierung verschont geblieben ist.

Für das Erforschen der historischen Syntax wird die Methode der *innerlichen Rekonstruktion* und die *komparative Methode* benutzt. Erster Schritt der bei der Untersuchung angewandt wird ist die Methode der *innerliche Rekonstruktion*, ihr geht das Vergleichen der Informationen verwandter Sprachen um die ursprünglichen Modelle zu bestimmen, voraus. Mit dieser Vorgehensweise die aufgrund der Konstruktion, die aus synchroner Beschreibung einer Sprache ist, werden ältere Stadien der Entwicklung rekonstruiert. Diese Methode wird schon sehr lange erfolgreich in der historischen Phonologie und Morphologie angewandt (Grković- Mejdžor 2004: 108). Was noch zu erwähnen wäre ist, dass das Wissen, das durch die Sprachtypologie, bezüglich der phonetischen und phonologischen Erscheinungen, gewonnen wird auch in dieser Methode angewandt wird.

Die Änderungen die in der Syntax durch die Jahrhunderte passieren stellen einen langen Prozess dar, im Gegensatz zu den morphologischen und phonologischen Änderungen in der Sprache. Die Merkmale die die syntaktische Änderungen auszeichnen sind allmähliche Änderungen und Beständigkeit tiefer syntaktisch-semantischer Struktur und Oppositionen in der Sprache.

Wenn man über Ursachen der syntaktischen Änderungen spricht, kann man sagen, dass sie sehr vielfältig und oft miteinander verflochten sind. Zum Beispiel, können auch kommunikative Faktoren eine Änderung hervorrufen, die aber durch die inneren Grammatikprinzipien der konkreten Sprache und der universellen Strukturen, begrenzt wird. Das Suchen nach äußerlichen und innerlichen Ursachen der Veränderungen gehört der Linguistik an.

Wenn es zu einer Veränderung auf einer Ebene einer Sprache kommt, wird automatisch auch eine Veränderung auf einer anderer Ebene hervorgerufen. Das geschieht um die Kommunikation zu erleichtern. Das ist durch das folgende Beispiel zu erklären: wenn es durch eine phonetische Änderung zum Schwund einer morphologischen Distinktion kommt, reagiert das System in dem Fall, so indem er eine neue Endung für die gegebene Kategorie produziert. In gleicher Art und Weise können auch morphologische Änderungen syntaktische Veränderungen hervorrufen.

Die altserbische Literatur wird im dritten Teil der Diplomarbeit erörtert. Unter dem Begriff sind originäre und übersetzte Werke der serbischen Literatur zu verstehen. Ihre Entstehung begann mit dem slawischen Schrifttum im 9. Jh. und blieb bis 17. Jh. erhalten. Die Entwicklung serbischer Literatur begann im 10. Jh. mit den Übersetzungen griechischer Texte. Auf diese Weise, mithilfe der Übersetzungen, haben die Serben verschiedene religiöse Texte des christlichen Glaubens aufgenommen. Erst mit dem literarischen Werk des Heiligen Sava beginnt die eigenständige Schöpfung in der serbischen Literatur. Sie hatte das Gattungssystem und die Ideologie der literarischen Schöpfung von der byzantinischen Poetik übernommen. Trotzdem erreichte die altserbische Literatur einen hohen Grad der künstlerischen Schöpfung.

Wenn man über die Geschichte der serbischen Literatur spricht, wurden verschiedene Periodisierungen von verschiedenen Autoren vorgeschlagen. Das hing von der Einstellung und des Wissens über die geschichtlichen Gelegenheiten in denen es zur Entwicklung der Literatur kam, ab.

Der Autor, Dragoljub Pavlović hat als Erster in seinen Untersuchungen auf das Bestehen der inneren Dynamik in der Entwicklung der serbischen Literatur hingedeutet. Seine Meinung ist, dass das Konzept des Feudalismus als Form der gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Lage der Rahmen in dem sich die historischen Gelegenheiten und somit auch die Literatur entwickelten. Das Mittelalter teilte sich auf die *frühfeudale Zeit*, *Zeit des entfalteten Feudalismus* und *Zeit des Feudalismusverfalls*. Solche Aufteilung hat sich auch auf die serbische Literatur ausgeweitet:

- *Zeit der Entstehung und ursprünglicher Entwicklung (9.-12.Jh.)*
- *Zeit der voller Entwicklung (13. und 14.Jh.)*
- *Zeit des Abfalls (bis 18.Jh.)*

Wenn man allgemein über die serbische mittelalterliche Literatur spricht, sollte man erwähnen, dass sie einen religiösen Charakter hatte und spezielle Gattungen entwickelte.

Im 13. und 14.Jh. entstanden viele Herrscherbiographien in denen hagiographische und historiographischen Elemente vereinigt waren. Zum einen, die *Vita Stefan Nemanjas* vom Heiligen Sava, dann die verschiedenen *Viten des Sava* von Domentian und Teodosije, und die *Viten der Könige und Erzbischöfe Serbiens* vom Erzbischof Danilo.

Von großer Bedeutung ist auch das Gesetzbuch (*Zakonik*), aus dem 14.Jh., des Zaren Dušan. Eines der berühmtesten und bedeutendsten kyrillischen altserbischen Schriftdenkmäler aus dem 12. Jh. ist das *Miroslav-Evangelium* (serb. *Miroslavljevo jevandjelje*). Diese Handschrift wurde auf Pergament, für den Fürsten von Hum, Miroslav verfasst. Das *Miroslav-Evangelium* umfasst prachtvolle Initialen und 296 Miniaturen, die mit der Feder gezeichnet und mit Gold geschmückt waren. Dieses Schriftdenkmal war im Athoskloster Hilandar bis 19. Jh. und heute befindet es sich in der Nationalbibliothek in Belgrad, wo es unter spezifischen Umständen aufgehoben wird.

Nachdem Serbien von den Osmanen im 15.Jh. erobert wurde führte das zum Niedergang der serbischen Literatur. Somit blieb sie von den europäischen Entwicklungen isoliert. Danach setzte sich die serbische liturgische Literatur in den Klöstern, unter anderem im Athoskloster Hilandar fort.

Einschließlich kann man sagen, dass das Serbisch-Kirchenslawische die serbische Literatursprache bis in die 30er Jahre des 18.Jh. war. In dieser Sprache wurden liturgische, gesetzliche und literarische Texte verfasst, doch sie wurde nicht gesprochen. Für die Kommunikation wurde die serbische Volkssprache verwendet.

Aufgrund aller verfügbarer Daten, können wir leicht zu der Schlussfolgerung kommen, dass die gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Umstände nicht nur auf die historischen Ereignisse einen Einfluss haben, sondern auch auf die Entwicklung der Literatur.

Um eine Schriftsprache vollständig untersuchen zu können, müssen neben allen sprachlichen Faktoren, auch alle anderen Faktoren die auf die Entstehung und Entwicklung einen Einfluss hatten, miteinbezogen werden.

Literatura

- Belić, Aleksandar: Učešće Svetog Save i njegove škole u stvaranju nove redakcije srpskih ćirilskih spomenika, Svetosavski zbornik I, 210- 276., Beograd, 1936
- Bogdanović, Dimitrije: Istorija stare srpske književnosti, Beograd, 1980
- Bogdanović, Dimitrije: Nastava stare srpske književnosti. "Kako predavati književnost. Teorijske osnove nastave", Beograd, 1984
- Čigoja, Brankica: Nastanak i struktura srpskog književnog jezika. Naš jezik, 33 (3- 4), 2000, 279-294.
- Čigoja, Brankica: Tragovima srpske jezičke prošlosti. Društvo za srpski jezik i književnost Srbije, Beograd, 2006
- Ćorić, Božo: Povelja bana Kulina- grafemika, fonemika, morfemika, Čigoja štampa, Beograd, 2011
- Ćorović, Vladimir: Istorija Srba, Maki Book, Beograd, 2010
- Dorđić, Petar: Istorija srpske ćirilice.- Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, II izdanje, 1987
- Grickat, Irena: Aktuelni jezički i tekstološki problemi u starim srpskim ćirilskim spomenicima. Narodna biblioteka Srbije, Beograd, 1972
- Grickat, Irena: Studije iz istorije srpskohrvatskog jezika.- Narodna biblioteka Srbije, Beograd, 1975
- Grković-Mejdžor, Jasmina: Pitanja iz staroslovenske sintakse i leksike. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2001
- Grković-Mejdžor, Jasmina: Diglosija u starosrpskoj pismenosti. Život i delo akademika Pavla Ivića (Zbornik radova sa Trećeg međunarodnog naučnog skupa), 391- 401., 2004a
- Grković-Mejdžor, Jasmina: Predavanja iz istorije jezika (Lingvističke sveske 4), Filozofski fakultet, Novi Sad, 2004b
- Grković-Mejdžor, Jasmina: Spisi iz istorijske lingvistike. Sremski Karlovci- Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2007a
- Grković-Mejdžor, Jasmina: Kratak prikaz rezultata sintaksičkih istraživanja na projektu Istorija srpskog jezika (2005-2007) (Lingvističke sveske 6, Sintaksička istraživanja- dijahrono-sinhroni plan). Filozofski fakultet, Novi Sad, 2007b
- Grković-Major, Jasmina: The Role of Syntactic Transitivity in the Development of Slavic Syntactic Structures. Hansen, Björn, Jasmina Grković-Major (eds.). Diachronic Slavonic Syntax. Gradual Changes in Focus. Wiener Slawistischer Almanach (Sonderband 74), (2010): 63- 74.
- Ivić, Pavle: O jeziku u spisima Svetoga Save, Sava Nemanjić / Sveti Sava, istorija i predanje, Međunarodni naučni skup, SANU, naučni skupovi 7, Beograd, 1979, 167- 175.
- Ivić Pavle i Mladenović Aleksandar: O jeziku kod Srba u razdoblju od 1699. do 1804, Istorija Srba, knj. 4, drugo izdanje, Beograd, 1994
- Ivić, Pavle: Pregled istorije srpskog jezika, Novi Sad, 1998

- Jerković, Vera: Srednjovekovne ortografske škole kod Srba, Jugoslovenski seminar za strane slaviste 31, Beograd, 1980, 19-28.
- Katić, Relja: Medicina kod Srba u srednjem veku, Posebna izdanja SANU, knj. CLCX, Beograd, 1958
- Kostić, Mita: Srpski jezik kao diplomatski jezik jugoistočne Evrope od XV-XVIII v., Skoplje, 1924
- Marinković, Radmila: Srpska Aleksandrida, Beograd 1969
- Milanović, Aleksandar: Kratka istorija srpskog književnog jezika, Beograd, 2004
- Mladenović, Aleksandar: Osobine grafije i jezika putopisa patrijarha Arsenija Crnojevića III iz 1680. godine, Zbornik za filologiju i lingvistiku VIII, 133-146., Novi Sad, 1965
- Mladenović, A.: Napomene o srpskoslovenskom jeziku.- Zbornik za filologiju i lingvistiku, knj. XX-2, 1- 20, Novi Sad, 1977
- Mladenović, A.: Slavenosrpski jezik- Novi Sad, 1989
- Mladenović, A.: Jezička situacija kod Srba u vreme Velike seobe (1690).- Naučni sastanak slavista u Vukove dane. Referati i saopštenja, knj. 20, sv. 1, 345- 350., Beograd, 1991
- Mladenović, A.: Prve srpske štampane knjige- napomena s filološke strane.- Arheografski prilozi 15, Beograd 1993, 33- 42.
- Mladenović, A.: O nekim pitanjima stvaranja srpske redakcije staroslovenskog jezika.- Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku, knj. XXXVII-1, 21- 27 (objavljeno i u: Arheografski prilozi, Beograd (Narodna biblioteka Srbije. Arheografsko odeljenje), knj. 17, 7- 18), 21- 27., Novi Sad, 1995
- Mladenović, A.: Ekavizam- tradicionalna osobina srpskog književnog jezika. Sbornik v čest na prof. dr Lybomir Andrein, Sofiä (Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“), 132- 136., 2001
- Mladenović, A.: Istorija srpskog jezika. Odabrani radovi. Čigoja štampa, Beograd, 2008
- Pavlović, Dragoljub: O podeli naše narodne književnosti na periode, Prilozi KJIF 20, 1954, 5-13.
- Radojčić, Đorđe: Pregled razvoja i podela stare srpske književnosti, Književnost 40, 1965, 237-241.
- Stanojčić, Živojin- Popović, Ljubomir: Gramatika srpskog jezika, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1999
- Tolstoj, N. I.: Odnos starog srpskog knjiškog (pisanog) jezika prema starom slovenskom jeziku. Stidije i članci iz istorije srpskog književnog jezika. Novi Sad- Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva- Vukova zadužbina- Matica srpska, 2004: 148–156.
- Tomin, Svetlana: Stara srpska književnost. Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića Sremski Karlovci, Novi Sad, 2001
- Trifunović, Djordje: Stara srpska književnost. Čigoja štampa, Beograd, 2009
- Vasiljev, Ljupka: Bukvar iz 1717. godine- delo Gavрила Stefanovića Venclovića, Zbornik za filologiju i lingvistiku XXXIX/2, 166–184., Novi Sad, 1996

Lebenslauf:

Allgemeine Angaben

Name: Sanja Savić
Geboren am: 28.04.1984

Ausbildung

09/1991- 06/1996	Volksschule Halirschgasse 1170 Wien
09/1996- 06/1998	Bundesgymnasium auf der Schmelz 1150 Wien
09/1998- 06/1999	Grundschule in Velika Plana, Serbien
09/1999- 06/2003	Gymnasium in Velika Plana, Serbien
06/2003	Matura in Velika Plana, Serbien
10/2003	Studium der Rechtswissenschaften an der Universität Wien
2005	Studium der Slawistik (Bosnisch/ Kroatisch/ Serbisch) an der Universität Wien
2010	Abschluss des 2. Abschnittes des Slawistik-Studiums an der Universität Wien
2013	Diplomprüfung Slawistik

Sprachkenntnisse

Serbisch (Muttersprache)

Deutsch (fließend in Wort und Schrift)

Englisch (fließend in Wort und Schrift)

Bulgarisch und Slowenisch (ausbaufähige Grundkenntnisse)